

Überhaupt hat der Fortschritt das an sich, dass er viel grösser aussieht, als er wirklich ist.

NESTROY

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οί σκέψεις πού δημοσιεύω στις παρακάτω σελίδες είναι τὸ καταστάλαγμα φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων πού με ἀπασχόλησαν τὰ τελευταῖα δεκάξι χρόνια. Ἀφοροῦν πολλὰ θέματα: τὴν ἔννοια τῆς σημασίας, τῆς κατανοήσης, τῆς πρότασης, τῆς λογικῆς, τὰ θεμέλια τῶν μαθηματικῶν, καταστάσεις τῆς συνείδησης, καὶ ἄλλα. Κατάγραψα αὐτὲς τὶς σκέψεις, ὅλες σὲ μορφή παρατηρήσεων, σύντομων παραγράφων. Ἄλλοτε ἀραδιάζοντάς τις σὲ μακριᾶς ἀλυσίδες πάνω στὸ ἴδιο θέμα, καὶ ἄλλοτε μεταπηδώντας ξαφνικὰ ἀπὸ μιὰ περιοχή σὲ ἄλλη. — Ἀρχικὴ μου πρόθεση ἦταν νὰ τὰ συγκαφαλαιώσω ὅλα κάποτε σ' ἓνα βιβλίο, πού τὴ μορφή του τὴ φανταζόμουν κάθε φορὰ διαφορετικὴ. Ἀλλὰ ἐκεῖνο πού θεωροῦσα οὐσιαστικὸ, ἦταν πὼς οἱ σκέψεις ἔπρεπε νὰ προχωροῦν ἀπὸ τὸ ἓνα θέμα στὸ ἄλλο, ἀκολουθώντας μιὰ φυσικὴ συνέχεια χωρὶς κενά.

Μετὰ ἀπὸ διάφορες ἀποτυχημένες προσπάθειες νὰ συνθέσω τὰ ἀποτελέσματά μου σὲ μιὰ τέτοια ὁλότητα, κατάλαβα πὼς δὲ θὰ τὸ πετύχαινα ποτέ, καὶ πὼς τὸ καλύτερο πού θὰ μπορῶσα νὰ γράψω δὲν θὰ ξεπέραγε ποτὲ τὸ στάδιο τῶν φιλοσοφικῶν παρατηρήσεων· κατάλαβα ἀκόμη πὼς οἱ σκέψεις μου γρήγορα χῶλαιναν, σὰ δοκίμαζα νὰ τις ἐξαναγκάσω σὲ *μία* κατεύθυνση ἀντίθετη πρὸς τὴ φυσικὴ τους ροπή. — Καὶ τοῦτο, ἀσφαλῶς, σχετιζόταν μετὰ τὴ φύση τῆς ἴδιας τῆς ἔρευνας· αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι πού μᾶς ὑποχρεώνει νὰ διασχίσουμε μιὰ ἐκτεταμένη περιοχή σκέψης κατὰ μῆκος καὶ πλάτος καὶ σ' ὅλες τὶς κατευθύνσεις. — Οἱ φιλοσοφικὲς παρατηρήσεις πού περιέχονται σὲ τοῦτο τὸ βιβλίο εἶναι, θὰ λέγαμε, μιὰ συλλογὴ ἀπὸ σχεδιάσματα τοπίων πού γεννήθηκαν στὶς μεγάλες καὶ περίπλοκες αὐτὲς περιπλανήσεις.

Τὰ ἴδια σημεῖα, ἢ σχεδὸν τὰ ἴδια, θίγονταν κάθε φορὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κι ἀπὸ διαφορετικὲς κατευθύνσεις, καὶ πάντα σχεδιάζονταν νέες εἰκόνες. Ἀμέτρητες εἰκόνες ἦταν κακοσχεδιασμένες ἢ δὲν ἦταν χαρακτηριστικὲς, σημαδεμένες καθὼς ἦταν με ὅλες τὶς ἀτέλειες ἑνὸς ὄχι πολὺ καλοῦ σχεδιαστή. Καὶ ὅταν τὶς ξεχώρισα, ἀπόμειναν μερικὲς ὑποφερτὲς πού ἔπρεπε νὰ τακτοποιηθοῦν, καὶ συχνὰ νὰ περικοποῦν, ἔτσι πού νὰ μποροῦν νὰ δώσουν στὸν θεατὴ μιὰ εἰκόνα τοῦ τοπίου. — Ἔτσι λοιπόν, τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μονάχα ἓνα λεύκωμα.

Τὴν ἰδέα νὰ δημοσιευτεῖ ἡ ἐργασία μου ἐνόσο ζῶ, τὴν εἶχα ἐγκαταλείψει ὡς πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ. Κάθε τόσο ὅμως αὐτὴ ἡ ἰδέα ξαναζωντάνευε, κυρίως γιὰτὶ ἀναγκαστικὰ μάθαινα πὼς τὰ ἀποτελέσματα τῆς δουλειᾶς μου, ποὺ εἶχα ἀνακοινώσει σὲ παραδόσεις, γραπτὰ καὶ συζητήσεις, κυκλοφοροῦσαν παρεξηγημένα μὲ ποικίλους τρόπους, λίγο πολὺ νερωμένα ἢ ἀκρωτηριασμένα. Αὐτὸ κέντρισε τὴ ματαιοδοξία μου καὶ δυσκολεύτηκα νὰ τὴ γαληνέσω.

Πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια εἶχα ὅμως τὴν ἀφορμὴ νὰ ξαναδιαβάσω τὸ πρῶτο μου βιβλίο (τὴν «Λογικο-Φιλοσοφικὴ Πραγματεία»*) καὶ νὰ ἐξηγήσω τὶς σκέψεις ποὺ περιέχονται σ' αὐτό. Ξαφνικά, μοῦ φάνηκε πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιεύσω ὅλες ἐκεῖνες τὶς παλιὲς σκέψεις μαζί μὲ τὶς καινούργιες: αὐτὲς οἱ τελευταῖες θὰ μπορούσαν νὰ φωτιστοῦν σωστὰ μονάχα ἰδωμένες πάνω στὸ φόντο καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν παλαιὸ τρόπο σκέψης.

Ἄπὸ τότε ποὺ ἄρχισα νὰ καταπιάνομαι ξανά μὲ τὴ φιλοσοφία, πᾶνε τώρα δεκάξι χρόνια, ἀναγκάστηκα ν' ἀναγνωρίσω τὰ σοβαρὰ λάθη ποὺ εἶχα κάνει σ' ἐκεῖνο τὸ πρῶτο μου βιβλίο. Τὰ λάθη αὐτά, μὲ βοήθησε νὰ τὰ ἀντιληφθῶ σὲ βαθμὸ ποὺ κι ἐγὼ ὁ ἴδιος δύσκολα μπορῶ νὰ τὸν ἐκτιμήσω — ἡ κριτικὴ ποὺ ἔκανε στὶς ἰδέες μου ὁ Frank Ramsey — μὲ τὸν ὁποῖο εἶχα ἀναρίθμητες συζητήσεις στὰ δυὸ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἄκόμη περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι σ' αὐτὴν τὴν — πάντοτε δραστικὴ καὶ σίγουρη — κριτικὴ, χρωστάω στὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησε πάνω στὴ σκέψη μου ἀδιάκοπα, γιὰ πολλὰ χρόνια, ἓνας δάσκαλος τούτου τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ κ. P. Sraffa. Σ' αὐτὸν τὸν ἐρεθισμὸ χρωστῶ τὶς πιὸ γόνιμες ἰδέες τούτου τοῦ βιβλίου.

Δὲν εἶναι ἓνας μόνον ὁ λόγος ποὺ αὐτὰ ποὺ δημοσιεύω ἐδῶ θὰ ἔχουν κοινὰ σημεῖα μὲ κείνα ποὺ σήμερα γράφουν ἄλλοι. — Ἄν οἱ παρατηρήσεις μου δὲν ἔχουν καμιὰ σφραγίδα πάνω τους, ποὺ νὰ τὶς κάνει νὰ ξεχωρίζουν γιὰ δικές μου, δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ προβάλω παραπέρα ἀξίωση νὰ θεωρηθοῦν ἰδιοκτησία μου.

Τὶς παραδίνω στὴν δημοσιότητα μὲ ἀβέβαια αἰσθήματα. Πὼς σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία, στὴν ἀνεπάρκειά της καὶ τὸ σκοτάδι τούτων τῶν καιρῶν, μπορεῖ καὶ νὰ λάχει νὰ ρίξει φῶς σὲ τοῦτο ἢ σὲ κείνο τὸ μυαλό, δὲν εἶναι ἀδύνατο· πάντως ὅμως δὲν εἶναι πιθανό.

Δὲν θὰ ἤθελα, μὲ τοῦτο μου τὸ γραφτό, νὰ ἀπαλλάξω τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὸν

*Ἑλληνικὰ μεταφράστηκε μὲ τὸν τίτλο «Tractatus Logico-Philosophicus» στὸ τεῦχος 7/8 τοῦ «Δευκαλίωνα» (1971) [ΣτΜ].

κόπο τῆς σκέψης. Ἄλλὰ μονάχα, ἂν ἦταν δυνατό, νὰ παρακινήσω μερικοὺς νὰ σκεφτοῦν μοναχοὶ τους.

Θὰ προτιμοῦσα νὰ εἶχα κάνει ἕνα καλὸ βιβλίο. Αὐτὸ δὲν συνέβηκε· ὅμως πέρασε πιά ὁ καιρὸς ποὺ θὰ μποροῦσα νὰ τὸ βελτιώσω.

Cambridge, Γενάρης 1945.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

[§§ 1 - 138]

1. *Αὐγουστίνου*, Ἐξομολογήσεις I,8: «cum ipsi [maiores homines] appellabant rem aliquam, et cum secundum eam vocem corpus ad aliquid movebant, videbam, et tenebam hoc ab eis vocari rem illam, quod sonabant, cum eam vellent ostendere. Hoc autem eos velle ex motu corporis aperiebatur: tamquam verbis naturalibus omnium gentium, quae fiunt vultu et nutu oculorum, ceterorumque membrorum actu, et sonitu vocis indicante affectionem animi in petendis, habendis, rejiciendis, fugiendisve rebus. Ita verba in variis sententiis locis suis posita, et crebro audita, quarum rerum signa essent, paulatim colligebam, measque jam voluntates, edomito in eis signis ore, per haec enuntiabam»¹.

Σ' αὐτὰ τὰ λόγια βρίσκουμε, ἔτσι μοῦ φαίνεται, μιὰ ὀρισμένη εἰκόνα τῆς οὐσίας τῆς ἀνθρώπινης γλώσσας. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια: οἱ λέξεις τῆς γλώσσας ὀνομάζουν ἀντικείμενα — οἱ προτάσεις εἶναι συνδέσεις τέτοιων ὀνομάτων. — Σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα τῆς γλώσσας βρίσκουμε τὶς ρίζες τῆς ἰδέας: Κάθε λέξη ἔχει μιὰ σημασία. Αὐτὴ ἢ σημασία εἶναι συνταιριασμένη μὲ τὴ λέξη. Αὐτὴ εἶναι τὸ ἀντικείμενο γιὰ τὸ ὁποῖο στέκει ἢ λέξη.

Γιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ εἶδη τῶν λέξεων ὁ Αὐγουστίνος δὲν μιλάει. Ἐκεῖνος ποὺ περιγράφει τὴν ἐκμάθηση τῆς γλώσσας μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, ἔχει ὑπ' ὄψη του, πιστεύω, κατ' ἀρχὴν οὐσιαστικὰ ὅπως «τραπέζι», «καρέκλα»,

1. «Ὅταν ἐκεῖνοι (οἱ ἐνήλικες) ὀνόμαζαν κάποιο ἀντικείμενο, καί, ἐνῶ πρόφεραν αὐτὸ τὸν ἦχο, ἔγνεφان πρὸς κάτι, τοὺς ἔβλεπα, καί ἀντιλαμβανόμουν ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶχε ὑποσημανση τοὺς φθόγγους ποὺ πρόφεραν ὅταν ἠθελαν νὰ τὸ καταδείξουν. Πῶς αὐτὸ ἐννοοῦσαν φαινόταν ἀπὸ τὶς κινήσεις τοῦ σώματός τους, τὴ φυσικὴ γλώσσα ὄλων τῶν λαῶν: τὴ γλώσσα ποὺ μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου καὶ τὸ παίξιμο τῶν ματιῶν, τὴν κίνηση τῶν ἄλλων μελῶν τοῦ σώματος καὶ τὸν τόνο τῆς φωνῆς, δείχνει τὰ αἰσθήματα τῆς ψυχῆς ὅταν αὐτὴ ζητάει, κατέχει, ἀπορρίπτει ἢ ἀποφεύγει κατιτί. Ἔτσι μάθαινα σιγὰ σιγὰ νὰ καταλαβαίνω ποιά πράγματα ὑποσημαιναν οἱ λέξεις ποὺ ἐπανελημμένα ἄκουγα νὰ προφέρονται σὲ προτάσεις, στὶς καθορισμένες γι' αὐτὲς θέσεις. Τώρα, ἔχοντας πιά συνηθίσει τὸ στόμα μου νὰ προφέρει αὐτὰ τὰ σημεῖα, μὲ τὴ βοήθειά τους ἐξέφραζα τὶς ἐπιθυμίες μου». [Μεταφράζω ἀπὸ τὴν γερμανικὴ ἀπόδοση τοῦ Wittgenstein. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική του. ΣτΜ].

«ψωμί» και τὰ ὀνόματα προσώπων: μόνο σὲ δεύτερη μοίρα, τὰ ὀνόματα ὀρισμένων ἐνεργειῶν καὶ ἰδιοτήτων. Καὶ τὰ ὑπόλοιπα εἶδη τῶν λέξεων, τὰ σκέφτεται σὰν κάτι ποῦ θὰ βουλευτεῖ μόνο του.

Τώρα σκέψου τὴν ἀκόλουθη χρῆση τῆς γλώσσας: Στέλνω κάποιον νὰ φωνίσει. Τοῦ δίνω ἓνα σημεῖωμα μὲ τὰ σημάδια: «πέντε κόκκινα μήλα». Πηγαίνει τὸ σημεῖωμα στὸν μανάβη κι αὐτὸς ἀνοίγει τὸ καφάσι πάνω στὸ ὁποῖο ὑπάρχει τὸ σημάδι «μήλα»: μετὰ ψάχνει τὴν λέξη «κόκκινο» σ' ἓναν πίνακα καὶ τὴ βρίσκει ἀντίκρυ σ' ἓνα ὑπόδειγμα χρώματος: ὕστερα λέει τὴ σειρά τῶν ἀπόλυτων ἀριθμητικῶν — ὑποθέτω πὼς τὴν ξέρει ἀπ' ἔξω — ὡς τὴν λέξη «πέντε», καί, γιὰ κάθε ἀριθμὸ, παίρνει ἀπὸ τὸ καφάσι ἓνα μήλο ποῦ ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ ὑποδείγματος. — Ἔτσι πάνω κάτω κάνει κανεὶς μὲ τὶς λέξεις. — «Ἀλλὰ πὼς ξέρει ποῦ καὶ πὼς πρέπει νὰ ψάξει τὴ λέξη «κόκκινο» καὶ τί πρέπει νὰ κάνει μὲ τὴ λέξη «πέντε»;» — Λοιπὸν, ὑποθέτω πὼς αὐτὸς *drā* ὅπως τὸ περίγραψα. Οἱ ἐξηγήσεις κάπου τελειώνουν. — Ἀλλὰ ποιὰ εἶναι ἡ σημασία τῆς λέξης «πέντε»; — Ἐδῶ, οὔτε κὰν γινόταν λόγος γιὰ κάτι τέτοιο: μονάχα γιὰ τὸ πὼς χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «πέντε».

2. Ἐκείνη ἡ φιλοσοφικὴ ἔννοια τῆς σημασίας ἔχει τὴ θέση της σὲ μιὰ πρωτόγονη ἀντίληψη τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ἡ γλώσσα. Ἀλλά, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ἀκόμη, πὼς αὐτὴ εἶναι ἡ ἀντίληψη μιᾶς γλώσσας πρὸ πρωτόγονης ἀπὸ τὴ δική μας.

Ἄς φανταστοῦμε μιὰ γλώσσα ποῦ τῆς ταιριάζει ἡ περιγραφή ποῦ ἔδωσε ὁ Αὐγουστίνος: ἡ γλώσσα πρέπει νὰ χρησιμεύει γιὰ τὴ συνεννόηση ἑνὸς χτίστη Α μὲ ἓνα βοηθὸ Β. Ὁ Α κάνει μιὰ κατασκευὴ μὲ οἰκοδομικὰ ὑλικά: ὑπάρχουν τοῦβλα, κολόνες, πλάκες καὶ δοκάρια. Ὁ Β πρέπει νὰ δίνει στὸν Α τὰ ὑλικά, καὶ μάλιστα μὲ τὴ σειρά ποῦ ὁ Α τὰ χρειάζεται. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ μεταχειρίζονται μιὰ γλώσσα ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς λέξεις «τοῦβλο», «κολόνα», «πλάκα», «δοκάρια». Ὁ Α φωνάζει αὐτὲς τὶς λέξεις: — ὁ Β φέρνει τὸ ὑλικὸ ποῦ ἔμαθε νὰ φέρνει σ' αὐτὸ τὸ κάλεσμα. — Θεώρησε τοῦτο σὰ μιὰ πλήρη πρωτόγονη γλώσσα.

3. Ὁ Αὐγουστίνος, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, περιγράφει ἓνα σύστημα συνεννόησης: μόνο ποῦ αὐτὸ τὸ σύστημα δὲν εἶναι ὅλα, ὅσα ὀνομάζουμε γλώσσα. Καὶ αὐτὸ πρέπει κανεὶς νὰ λέει σὲ πολλές περιπτώσεις ὅπου προβάλλει τὸ ρῶτημα: «Εἶναι αὐτὴ ἡ περιγραφή χρῆσιμη ἢ ἀχρηστή;» Ἡ ἀπάντηση εἶναι: «Ναί, εἶναι χρῆσιμη, ἀλλὰ μόνο γι' αὐτὴ τὴ, στενὰ περιχαραγμένη, περιοχὴ, καὶ ὄχι γιὰ ὅλα ἐκεῖνα ποῦ ἰσχυρίζονται πὼς περιγράφεις».

Αὐτὸ εἶναι σὰ νὰ ἔλεγε κανεὶς: «Τὸ παιχνίδι συνίσταται στὸ ὅτι μετακινούμε πράγματα πάνω σὲ μιὰ ἐπιφάνεια, σύμφωνα μὲ ὀρισμένους κανόνες...»

— καί μεῖς τοῦ ἀπαντούσαμε: Φαίνεται πῶς σὺ ἔχεις στὸ νοῦ σου τὰ παιχνίδια πάνω σὲ σκακιέρα, ἀλλὰ αὐτὰ δὲν εἶναι ὅλα τὰ παιχνίδια. Μπορεῖς, τὸν ὄρισμό σου, νὰ τὸν κάνεις σωστὸ ἂν τὸν περιορίσεις ρητὰ σ' αὐτὰ τὰ παιχνίδια.

4. Φαντάσου μιὰ γραφή ὅπου τὰ γράμματα χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ὑποσήμανση τῶν φθόγγων, καὶ συνάμα γιὰ τὴν ὑποσήμανση τοῦ τονισμοῦ καὶ τῆς στίξης. (Μιὰ γραφή μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν συλλάβει σὰν γλώσσα γιὰ τὴν περιγραφή ἠχητικῶν εἰκόνων). Τώρα, φαντάσου, κάποιος νὰ ἐννοοῦσε αὐτὴ τὴ γραφή σὰ νὰ ὑπῆρχε μόνο ἀντιστοιχία γραμμάτων μὲ φθόγγους καὶ τὰ γράμματα νὰ μὴν εἶχαν κι ἄλλες ἀκόμα λειτουργίες, ἐντελῶς διαφορετικές. Ἡ ἀντίληψη ποὺ ἔχει ὁ Ἀὐγουστίνος γιὰ τὴ γλώσσα μοιάζει μὲ μιὰ τέτοια, πολὺ ἀπλή, ἀντίληψη τῆς γραφῆς.

5. Ἄν κοιτάξει κανεὶς τὸ παράδειγμα τῆς §1, μπορεῖ ἴσως νὰ ὑποψιαστεῖ πόσο ἡ γενικὴ ἐννοια τῆς σημασίας τῶν λέξεων περιβάλλει τὴ λειτουργία τῆς γλώσσας μὲ μιὰν ἀχλύ, ποὺ κάνει ἀδύνατη τὴν καθαρὴ θέα. — Ἡ καταχνιά διαλύεται ὅταν μελετᾶμε τὰ φαινόμενα τῆς γλώσσας στοὺς πρωτόγονους τρόπους χρήσης της, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ καθαρὰ τὸ σκοπὸ καὶ τὴ λειτουργία τῶν λέξεων.

Τέτοιες πρωτόγονες μορφές τῆς γλώσσας χρησιμοποιεῖ τὸ παιδί ὅταν μαθαίνει νὰ μιλάει. Ἐδῶ ἡ διδαχὴ τῆς γλώσσας δὲν εἶναι ἐξήγηση, ἀλλὰ ἐξάσκηση.

6. Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε πῶς ἡ γλώσσα στὴν § 2, εἶναι τὸ σύνολο τῆς γλώσσας τοῦ Α καὶ τοῦ Β· καὶ μάλιστα, ὀλάκερη ἡ γλώσσα μιᾶς φυλῆς. Τὰ παιδιά μαθαίνουν νὰ ἐκτελοῦν αὐτὲς τὶς πράξεις καὶ συνάμα νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὲς τὶς λέξεις, καὶ νὰ ἀντιδροῦν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο στὶς λέξεις τῶν ἄλλων.

Ἐνα σημαντικό μέρος τῆς ἐξάσκησης, θὰ συνίσταται σὲ τοῦτο: ἐκεῖνος ποὺ διδάσκει δείχνει τὰ ἀντικείμενα, κατευθύνει τὴν προσοχὴ τοῦ παιδιοῦ πρὸς αὐτά, καὶ συνάμα προφέρει μιὰ λέξη, λ.χ. τὴν λέξη «πλάκα», καθὼς ἐπιδείχνει αὐτὴ τὴ μορφή. (Αὐτὸ δὲ θέλω νὰ τὸ ὀνομάσω «καταδειχτικὴ ἐξήγηση» ἢ «ὄρισμός» γιατί βέβαια τὸ παιδί δὲν εἶναι ἀκόμη σὲ θέση νὰ ρωτήσῃ ποιὸ εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ ἀντικείμενου. Θὰ τὸ ὀνομάσω «καταδειχτικὴ διδαχὴ τῶν λέξεων». — Λέω πῶς ἀποτελεῖ σημαντικό μέρος τῆς ἐξάσκησης, γιατί ἔτσι συμβαίνει μὲ τοὺς ἀνθρώπους· ὄχι ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ φανταστεῖ ἀλλιῶτικα). Αὐτὴ ἡ καταδειχτικὴ διδαχὴ τῶν λέξεων, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, ἐγκαθιστᾶ μιὰ συνειρμικὴ σύνδεση ἀνάμεσα στὴ λέξη καὶ στὸ πράγμα. Ἀλλὰ τί σημαίνει αὐτό; Λοιπόν, μπορεῖ νὰ σημαίνει διαφορετικὰ πράγματα· ἀλλὰ, βέβαια, τὸ πρῶτο ποὺ σκέφτεται κα-

νείς είναι πώς στο νοῦ τοῦ παιδιοῦ, ὅταν αὐτὸ ἀκούει τὴ λέξη, παρουσιάζεται ἡ εἰκόνα τοῦ πράγματος. Ἄλλὰ ὅταν γίνεται κάτι τέτοιο — εἶναι αὐτὸ ὁ σκοπὸς τῆς λέξης; — Ναι, *μπορεῖ* νὰ εἶναι ὁ σκοπός. — Μπορῶ νὰ φανταστῶ μιὰ τέτοια χρῆση τῶν λέξεων (τῆς σειρᾶς ἀπὸ φθόγγους). (Τὸ νὰ προφέρεις μιὰ λέξη εἶναι σὰ νὰ ἀγγίζεις ἓνα πλήκτρο στοῦ κλειδοκύμβαλο τῶν παραστάσεων). Ἄλλὰ στὴ γλώσσα, στὴν § 2, ὁ σκοπὸς τῶν λέξεων δὲν εἶναι νὰ προκαλοῦν παραστάσεις. (Φυσικά, *μπορεῖ* νὰ βρεθεῖ πὼς αὐτὸ ἐξυπηρετεῖ τὸν πραγματικὸ σκοπὸ).

Ἄλλὰ ἂν ἡ καταδειχτικὴ διδαχὴ ἔχει αὐτὴ τὴν ἐπίδραση, — πρέπει τάχα νὰ πῶ ὅτι ἐπιδρᾷ στὴν κατανόηση τῆς λέξης; Μήπως δὲν καταλαβαίνει τὸ κάλεσμα «Πλάκα!» ἐκεῖνος, ποὺ στοῦ ἄκουσμά της, ἐνεργεῖ μὲ αὐτὸν κι αὐτὸν τὸν τρόπο; — Ἄναμφίβολα σ' αὐτὸ συντέλεσε καὶ ἡ καταδειχτικὴ διδαχὴ, ἀλλὰ μονάχα σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ ὀρισμένη καθοδήγηση. Μὲ μιὰν ἄλλη καθοδήγηση, ἡ ἴδια καταδειχτικὴ διδαχὴ αὐτῶν τῶν λέξεων, θὰ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα μιὰν ἐντελῶς διαφορετικὴ κατανόησή τους.

«Συναρμολογῶ τὸ φρένο συνδέοντας τὴ ράβδο μὲ τὸν μοχλό.» — Ναι, ἂν εἶναι δοσμένος ὁλόκληρος ὁ ὑπόλοιπος μηχανισμός. Μονάχα σὲ σχέση μ' αὐτὸν, ὁ μοχλὸς εἶναι μοχλὸς φρένου· γιατί, χωριστὰ ἀπὸ τὸ ὑποστήριγμά του, δὲν εἶναι οὔτε κἀν μοχλός· *μπορεῖ* νὰ εἶναι ὅ,τιδήποτε ἢ καὶ τίποτε.

7. Στὴν πραχτικὴ χρῆση τῆς γλώσσας (2) ἓνα ἀπὸ τὰ μέρη φωνάζει τις λέξεις καὶ τὸ ἄλλο ἐνεργεῖ σύμφωνα μ' αὐτές· ἀλλὰ στὴν διδαχὴ τῆς γλώσσας θὰ ἐμφανιστεῖ ἡ ἀκόλουθη διαδικασία: ὁ μαθητευόμενος *ὀνομάζει* τὰ ἀντικείμενα. Δηλαδή προφέρει τὴ λέξη, ὅταν ὁ δάσκαλος δείχνει τὸ ὑλικό. — Μάλιστα, ἐδῶ θὰ βρεῖ κανεὶς αὐτὴν τὴν, ἀκόμα πιὸ ἀπλή, ἄσκηση: ὁ μαθητὴς ἐπαναλαμβάνει τὴν λέξη μετὰ τὸν δάσκαλο — καὶ τὰ δυὸ εἶναι διαδικασίες ποὺ μοιάζουν μὲ τὴ γλώσσα.

Μποροῦμε καὶ νὰ φανταστοῦμε τὴν ὅλη διαδικασία τῆς χρήσης τῶν λέξεων στὴν (2) σὰν ἓνα ἀπὸ κεῖνα τὰ παιχνίδια, ποὺ μ' αὐτὰ τὰ παιδιά μαθαίνουν τὴ μητρικὴ τους γλώσσα. Αὐτὰ τὰ παιχνίδια θὰ τὰ ὀνομάσω «*γλωσσικὰ παιχνίδια*» καὶ κάπου κάπου θὰ μιλῶ γιὰ μιὰ πρωτόγονη γλώσσα σὰν νὰ ἦταν ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι.

Καὶ θὰ μποροῦσε κανεὶς ἀκόμη νὰ ὀνομάσει γλωσσικὰ παιχνίδια καὶ τις διαδικασίες τοῦ νὰ δίνουμε ὀνόματα στὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά καὶ τις διαδικασίες τῆς ἐπανάληψης τῆς λέξης ἀπὸ κάποιον ἄλλο. Ἄναλογίσου μερικὲς χρήσεις τῶν λέξεων ποὺ ἀπαντοῦν σὲ παιχνίδια σὰν τὸ γύρω-γύρω ὄλοι.

Θὰ ὀνομάσω ἐπίσης «*γλωσσικὸ παιχνίδι*» τὸ σύνολο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ γλώσσα καὶ τις δραστηριότητες μὲ τις ὁποῖες εἶναι συνυφασμένη.

8. Ἄς θεωρήσουμε τώρα μιὰ ἐπέκταση τῆς γλώσσας (2). Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τέσσερις λέξεις «τοῦβλο», «κολόνα», κτλ., ἄς περιέχει καὶ μιὰ σειρά λέξεων ποὺ νὰ χρησιμοποιοῦνται ὅπως ὁ ἔμπορος χρησιμοποιεῖ τὰ ἀριθμητικὰ στὴν (1) (μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ σειρά τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου)· κι ἀκόμα, ἄς περιέχει καὶ δυὸ λέξεις: «ἐκεῖ» καὶ «αὐτὸ» (γιατὶ αὐτὸ ἤδη ὑποδηλώνει περίπου τὸ σκοπὸ τους) ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦνται μαζί με μιὰ καταδειχτική κίνηση τοῦ χεριοῦ· καὶ τέλος, ἕναν ἀριθμὸ ἀπὸ χρωματικὰ ὑποδείγματα. Ὁ Α δίνει μιὰ προσταγὴ τοῦ τύπου, «δ - πλάκα ἐκεῖ». Ταυτόχρονα, δείχνει στὸν βοηθὸ ἕνα ὑπόδειγμα χρώματος καί, καθὼς λέει τὴ λέξη «ἐκεῖ», δείχνει ἕνα μέρος στὴν οἰκοδομή. Ὁ Β παίρνει ἀπὸ τὸ σωρὸ μετὰ τὶς πλάκες, καὶ ἀκολουθώντας τὸ χρῶμα τοῦ ὑποδείγματος, ἀπὸ μιὰ γιὰ κάθε γράμμα τοῦ ἀλφάβητου μέχρι τὸ «δ» καὶ τὴ φέρνει στὴ θέση ποὺ τοῦ ὑποδείχνει ὁ Α. Ἄλλες φορές ὁ Α δίνει τὴν προσταγὴ «αὐτὸ-ἐκεῖ». Λέγοντας «αὐτὸ» ὑποδείχνει ἕνα οἰκοδομικὸ ὑλικό. Κ.ο.κ.ε.

9. Ὄταν τὸ παιδί μαθαίνει αὐτὴ τὴ γλώσσα πρέπει νὰ ἀποστηθίσει τὴν σειρά τῶν «ἀριθμητικῶν» α,β,γ, Καὶ πρέπει νὰ μάθει καὶ τὴ χρῆση τους. — Μήπως αὐτὴ ἡ διδαχὴ θὰ περιλαμβάνει καὶ μιὰ καταδειχτικὴ διδαχὴ τῶν λέξεων; — Λοιπὸν γιὰ παράδειγμα, κάποιος θὰ δείξει πλάκες καὶ θὰ μετρήσει: «α, β, γ, πλάκες». — Περισσότερη ὁμοιότητα μετὰ τὴν καταδειχτικὴ διδαχὴ τῶν λέξεων «τοῦβλο», «κολόνα» κτλ. θὰ εἶχε ἡ καταδειχτικὴ διδαχὴ τῶν ἀριθμητικῶν ποὺ δὲ χρησιμεύουν γιὰ τὴν ἀρίθμηση, ἀλλὰ γιὰ τὴν ὑποσημάνση ὁμάδων ἀπὸ πράγματα ποὺ μπορεῖ νὰ τὰ δεῖ κανεὶς μετὰ μιὰ ματιά. Ἔτσι ἀκριβῶς μαθαίνουν τὰ παιδιά τὴ χρῆση τῶν πρώτων πέντε ἢ ἕξι ἀπόλυτων ἀριθμητικῶν.

Μήπως διδάσκεται καταδειχτικὰ καὶ τὸ «ἐδῶ» καὶ τὸ «αὐτό»; — Φαντάσου πῶς θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ διδάξει τὴ χρῆση τους. Δείχνοντας περιοχὲς καὶ πράγματα, — ἐδῶ ὅμως τὸ δείξιμο λαβαίνει χώρα καὶ στὴ χρῆση τῶν λέξεων κι ὄχι μονάχα στὴν ἐκμάθηση τῆς χρήσης. —

10. Τὶ ὑποσημαίνουν λοιπὸν οἱ λέξεις αὐτῆς τῆς γλώσσας; — Πῶς ἀλλιῶς μπορεῖ νὰ φανεῖ αὐτὸ ποὺ ὑποσημαίνουν, ἂν ὄχι ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς χρήσης τους; Καὶ αὐτὴν τὴν ἔχουμε κιόλας περιγράψει. Θᾶπρεπε λοιπὸν ἡ ἔκφραση «τούτη ἡ λέξη σημαίνει αὐτὸ» νὰ ἀποτελέσει μέρος αὐτῆς τῆς περιγραφῆς. Ἡ: μ' ἄλλα λόγια, ἡ περιγραφή θᾶπρεπε νὰ πάρει τὴ μορφή «Ἡ λέξη ... σημαίνει...».

Φυσικά, μπορεῖ κανεὶς νὰ συντομεύσει τὴν περιγραφή τῆς χρήσης τῆς λέξης «πλάκα» λέγοντας ἀπλὰ πῶς ἡ λέξη αὐτὴ ὑποσημαίνει αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο. Αὐτὸ θὰ τὸ κάνει κανεὶς ὅταν, λ.χ., πρέπει νὰ παραμεριστεῖ ἢ παρανόηση πῶς ἡ λέξη «πλάκα» ἀναφέρεται σ' ἐκείνη τὴ μορφή οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ ποῦ, στὴν πραγματικότητα, ὀνομάζουμε «τοῦβλο», — ὅμως

είναι κιόλας γνωστά τὸ εἶδος καὶ ὁ τρόπος αὐτῆς τῆς «ἀναφορᾶς», παναπεῖ ἢ χρήση αὐτῶν τῶν λέξεων.

Καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πὼς τὰ σημεῖα «α», «β», «γ», κτλ. ὑποσημαίνουν ἀριθμούς· ὅταν μ' αὐτό, λ.χ., παραμερίζεται ἢ παρανόηση πὼς «α», «β», «γ», παίζου, στὴ γλώσσα, τὸ ρόλο ποὺ στὴν πραγματικότητα παίζου «τοῦβλο», «πλάκα», «κολόνα». Καὶ μπορεῖ κανεὶς ἀκόμη νὰ πεῖ: τὸ «γ» σημαίνει αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ καὶ ὄχι ἐκεῖνον· ἂν μ' αὐτὸ γίνεται ξεκάθαρο πὼς τὰ γράμματα πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ τὴ σειρά α,β, γ,δ, κτλ. καὶ ὄχι μὲ τὴ σειρά α,β,δ,γ.

Ἄλλὰ μὲ τὸ νὰ ἐξομοιώνει κανεὶς τὶς περιγραφὲς τῆς χρήσης τῶν λέξεων μὲ τὸν παραπάνω τρόπο, αὐτὲς τὶς ἴδιες τὶς χρήσεις δὲν τὶς κάνει περισσότερο ὅμοιες. Ἄφοῦ, ὅπως βλέπουμε, αὐτὲς εἶναι ἐντελῶς ἀνόμοιες.

11. Σκέψου τὰ ἐργαλεῖα μέσα σὲ μιὰ ἐργαλειοθήκη: ὑπάρχει ἓνα σφυρί, μιὰ τανάλια, ἓνα πριόνι, ἓνας βιδολόγος, ἓνα μέτρο, ἓνα δοχεῖο γιὰ κόλλα, κόλλα, καρφιά καὶ βίδες. — Ὅσο διαφέρουν οἱ λειτουργίες αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, ἄλλο τόσο διαφορετικὲς εἶναι οἱ λειτουργίες τῶν λέξεων. (Καὶ ὑπάρχουν ὁμοιότητες καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ.)

Φυσικά, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς μπερδεύει εἶναι ἡ ὁμοιόμορφη ἐμφάνιση τῶν λέξεων, ὅταν τὶς ἀκοῦμε ἢ τὶς συναντᾶμε γραμμένες καὶ τυπωμένες. Γιατὶ ἡ χρήση τους δὲν παρουσιάζεται μπροστὰ μας τόσο καθαρά. Ἰδιαίτερα ὅταν φιλοσοφοῦμε!

12. Εἶναι ὅπως ὅταν κοιτᾶμε μέσα στὸν χῶρο τοῦ ὀδηγοῦ μιᾶς ἀτμομηχανῆς: ὑπάρχουν λαβὲς ποὺ ὅλες τους, λίγο ὡς πολὺ, φαίνονται ὅμοιες. (Αὐτὸ ἐννοεῖται, ἀφοῦ ὅλες τους πιάνονται μὲ τὸ χέρι.) Ἄλλὰ ἡ πρώτη, εἶναι ἡ λαβὴ μιᾶς μανιβέλας ποὺ μπορεῖ νὰ μετακινηθεῖ μὲ συνεχιστὸ τρόπο (ρυθμίζει τὸ ἄνοιγμα μιᾶς βαλβίδας)· ἡ δεύτερη, εἶναι ἡ λαβὴ ἐνὸς διακόπτη ποὺ ἔχει μονάχα δύο δυνατὲς θέσεις, εἴτε εἶναι ἀνοιχτὸς εἴτε εἶναι κλειστὸς· ἡ τρίτη, εἶναι ἡ λαβὴ ἐνὸς μοχλοῦ φρένου ποὺ, ὅσο πιὸ δυνατὰ τὸν τραβήξει κανεὶς, τόσο πιὸ δυνατὰ φρενάρει· μιὰ τέταρτη, ἡ λαβὴ μιᾶς ἀντλίας: λειτουργεῖ μονάχα ὅσο τὴν κινεῖς πάνω καὶ κάτω.

13. Ὅταν λέμε: «κάθε λέξη τῆς γλώσσας ὑποσημαίνει κατιτὶ» δὲν ἔχουμε ἀκόμη πεῖ τίποτε ἀπολύτως· ἐκτὸς ἂν ἔχουμε ἐξηγήσει ἀκριβῶς ποιὰ διάκριση ἐπιθυμοῦμε νὰ κάνουμε. (Θὰ μποροῦσε, μιὰ χαρά, νὰ θέλουμε νὰ διακρίνουμε τὶς λέξεις τῆς γλώσσας (8) ἀπὸ λέξεις 'χωρὶς σημασία' σὰν ἐκεῖνες ποὺ βρίσκουμε στὰ ποιήματα τοῦ Lewis Carroll, ἢ ἀπὸ λέξεις καθὼς «τραλαλαραρά» ποὺ βρίσκουμε σὲ κάποιο τραγούδι.)

14. Φαντάσου κάποιον νά λέει: «Όλα τὰ ἐργαλεία χρησιμεύουν γιὰ νὰ τροποποιοῦν κατιτί. Τὸ σφυρὶ τὴν θέση τοῦ καρφιοῦ, τὸ πριόνι τὴ μορφὴ τῆς σανίδας, κτλ.» — Καί τί τροποποιεῖ τὸ μέτρο, τὸ δοχεῖο τῆς κόλλας, τὰ καρφιά; — «Τὴν γνώση μας γιὰ τὸ μῆκος ἑνὸς πράματος, γιὰ τὴ θερμοκρασία τῆς κόλλας, καί γιὰ τὴ στερεότητα τῆς κάσας.» — Ποιὸ τὸ κέρδος ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐξομοίωση τῆς ἐκφρασης; —

15. Τὴν ἀμεσότερη, ἴσως, ἐφαρμογὴ τῆς λέξης «ὑποσημαίνω», τὴν ἔχουμε ὅταν τὸ σημεῖο βρίσκεται πάνω στὸ ἀντικείμενο ποὺ ὑποσημαίνει. Ὑπόθεσε πὼς τὰ ἐργαλεῖα ποὺ μεταχειρίζεται ὁ Α γιὰ τὸ χτίσιμο, ἔχουν πάνω τους ὀρισμένα σημεῖα. Ὅταν ὁ Α δείχνει στὸν βοηθὸ ἕνα τέτοιο σημεῖο, ἐκεῖνος τοῦ φέρνει τὸ ἐργαλεῖο ποὺ εἶναι ἐφοδιασμένο μὲ τὸ σημεῖο.

Ἔτσι, καί μὲ λίγο ὡς πολὺ παρόμοιους τρόπους, ἕνα ὄνομα ὑποσημαίνει ἕνα πράγμα, ἕνα ὄνομα ἀπονέμεται σ' ἕνα πράγμα. — Συχνά, ὅταν φιλοσοφοῦμε, θὰ φανεῖ χρήσιμο νὰ λέμε στὸν ἑαυτὸ μας: νὰ ὀνομάζεις κάτι, μοιάζει σὰν νὰ κολλᾷς στὸ πράγμα μιὰ ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομά του.

16. Τί νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ τὰ ὑποδείγματα τῶν χρωμάτων ποὺ ὁ Α δείχνει στὸν Β; — Εἶναι μέρος τῆς γλώσσας; Ὅπως προτιμᾷς. Δὲν ἀνήκουν στὶς λέξεις τῆς γλώσσας· ἂν ὅμως πῶ σὲ κάποιον: «Πῆς τὴ λέξη 'τή'», θὰ λογαριάσεις βέβαια καὶ τὸ δεύτερο «τή» μέρος τῆς πρότασης. Καί ὅμως αὐτὴ παίζει ἕνα ρόλο σὲ ὅλα ὅμοιο μὲ κεῖνον ποὺ παίζει στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι (8) ἕνα χρωματικὸ ὑπόδειγμα· εἶναι, δηλαδή, ἕνα ὑπόδειγμα ἐκείνου ποὺ ὁ ἄλλος ὀφείλει νὰ πεῖ.

Εἶναι πιὸ φυσικό, καί προκαλεῖ μικρότερη σύγχυση, νὰ λογαριάζει κανεὶς τὰ ὑποδείγματα σὰν ἐργαλεῖα τῆς γλώσσας.

((Παρατήρηση πάνω στὴν ἰδιόπαθη ἀντωνυμία «αὐτὴ ἢ πρόταση»))

17. Μποροῦμε νὰ ποῦμε: Στὴν γλώσσα (8) ἔχουμε διαφορετικὰ εἶδη λέξεων. Γιατί ἡ λειτουργία τῆς λέξης «πλάκα» καί ἡ λειτουργία τῆς λέξης «τοῦβλο» μοιάζουν ἀναμεταξύ τους περισσότερο ἀπὸ ὅσο οἱ λειτουργίες τῶν λέξεων «πλάκα» καί «δ». Ἀλλὰ τὸ πῶς θὰ συνάξουμε τίς λέξεις σὲ ὀμάδες σύμφωνα μὲ τὸ εἶδος τους, θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς ταξινόμησης, — καί ἀπὸ τὴν διάθεσή μας.

Ἀναλογίσου τίς διάφορες σκοπιῆς ποὺ ἀπ' αὐτὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ ταξινομήσει τὰ ἐργαλεῖα σὲ εἶδη. Ἡ, τὰ πιόνια τοῦ σκακιοῦ σὲ εἶδη.

18. Μὴν ἀνησυχῆσεις ποὺ οἱ γλώσσες (2) καί (8) ἀποτελοῦνται μονάχα ἀπὸ προσταγές. Ἄν θές νὰ πεῖς ὅτι γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν εἶναι πλήρεις, ἀναρωτήσου ἂν ἡ γλώσσα μας εἶναι πλήρης· — ἂν ἦταν, πρὶν ἐνσωματωθῶν σ' αὐτὴν ὁ συμβολισμὸς τῆς χημείας καί τὰ σύμβολα τοῦ ἀπειροστι-

κοῦ λογισμοῦ· γιατί αὐτὰ εἶναι, θὰ λέγαμε, προάστια τῆς γλώσσας μας. (Καί ἀπὸ πόσα σπίτια ἢ δρόμους, ἀρχίζει μιὰ πόλη, νὰ εἶναι πόλη;) Τῆ γλώσσα μας μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴ θεωρήσει σὰν μιὰ παλιὰ πόλη: ἕνας λαβύρινθος ἀπὸ δρομάκια καὶ πλατεῖες, παλιὰ καὶ νέα σπίτια, καὶ σπίτια μὲ προσθῆκες ποὺ ἐγιναν σὲ διάφορες ἐποχές· καὶ ὅλα αὐτὰ περιτριγυρισμένα ἀπὸ ἕνα πλῆθος καινούργια προάστια μὲ ἴσιους καὶ κανονικοὺς δρόμους καὶ μὲ ὁμοιόμορφα σπίτια.

19. Εἶναι εὐκόλο νὰ φανταστεῖ κανεὶς μιὰ γλώσσα ποὺ ν' ἀποτελεῖται μονάχα ἀπὸ ἀνακοινώσεις καὶ προσταγές στὴ μάχη. — Ἡ, μιὰ γλώσσα ποὺ νὰ ἀπαρτίζεται μόνο ἀπὸ ἐρωτήσεις καὶ μιὰ ἔκφραση γιὰ τὴν κατάφαση καὶ τὴν ἄρνηση. Καὶ ἀναρίθμητες ἄλλες. — Νὰ φανταζόμαστε μιὰ γλώσσα σημαίνει νὰ φανταζόμαστε μιὰ μορφή ζωῆς.

Ἄλλὰ τί θὰ ποῦμε: εἶναι τὸ κάλεσμα «Πλάκα!», στὸ παράδειγμα (2) μιὰ πρόταση ἢ μιὰ λέξη; — Ἄν εἶναι λέξη, σίγουρα δὲν ἔχει τὴν ἴδια σημασία μὲ τὴν ὁμόηχη τῆς κοινῆς μας γλώσσας, γιατί στὴν § 2 εἶναι ἕνα κάλεσμα. Ἄλλὰ ἂν εἶναι πρόταση, σίγουρα δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἑλλειπτικὴ πρόταση «Πλάκα!» τῆς γλώσσας μας. — Ὅσο γιὰ τὸ πρῶτο ρῶτημα, μπορεῖς νὰ πεῖς πὼς «Πλάκα!» εἶναι μιὰ λέξη καί, ἀκόμα, μιὰ πρόταση· ἴσως, πιὸ πετυχημένα, μιὰ ἑκφυλισμένη πρόταση (ὅπως μιλάμε γιὰ ἑκφυλισμένη ὑπερβολὴ στὴ γεωμετρία)· καὶ πράγματι εἶναι ἡ ἑλλειπτικὴ μας πρόταση. — Ἄλλὰ χωρὶς ἀμφιβολία τούτη εἶναι μιὰ βραχύτερη μορφή τῆς πρότασης «Φέρε μου μιὰ πλάκα!» καὶ αὐτὴ ἡ πρόταση δὲ βρίσκεται στὸ παράδειγμα στὴν (2). Καὶ γιατί δὲ θᾶπρεπε, ἀντίθετα, νὰ ὀνομάσω τὴν πρόταση «Φέρε μου μιὰ πλάκα!» μιὰ ἐπιμήκυνση τῆς πρότασης «Πλάκα!»; — Ἀφοῦ ἐκεῖνος ποὺ φωνάζει «Πλάκα!» στὴν πραγματικότητά ἐννοεῖ: «Φέρε μου μιὰ πλάκα!». — Ἄλλὰ πῶς τὸ κάνεις τοῦτο, νὰ ἐννοεῖς αὐτὸ τὴν ὥρα ποὺ λές «Πλάκα»; Λές μέσα σου τὴν ἀκέρια πρόταση; Καὶ γιατί θᾶπρεπε, γιὰ νὰ πῶ αὐτὸ ποὺ ὁ ἄλλος ἐννοεῖ μὲ τὸ κάλεσμα «Πλάκα!», νὰ μεταφράσω αὐτὴ τὴν πρόταση σὲ ἄλλη διαφορετικὴ; Καὶ ἂν αὐτὲς σημαίνουν τὸ ἴδιο πράγμα, — γιατί δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ πῶ: «Ὅταν λέει 'Πλάκα!'" ἐννοεῖ «Πλάκα!»; Ἡ: γιατί δὲ θὰ μποροῦσες νὰ ἐννοεῖς «Πλάκα!», ὅταν μπορεῖς νὰ ἐννοεῖς «Φέρε μου τὴν πλάκα»; — Ἄλλὰ ὅταν φωνάζω «Πλάκα!», τότε χωρὶς ἄλλο θέλω νὰ μοῦ φέρει μιὰ πλάκα! — Βέβαια, ἀλλὰ μήπως τὸ νὰ θέλεις τοῦτο συνίσταται στὸ νὰ σκέφτεσαι, μὲ τὴν ὁποιαδήποτε μορφή, μιὰ πρόταση διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη ποὺ λές; —

20. Ἄλλὰ τώρα, ὅταν κάποιος λέει «Φέρε μου μιὰ πλάκα!» μοιάζει ἀκριβῶς σὰν νὰ μποροῦσε νὰ ἐννοεῖ αὐτὴ τὴν ἔκφραση σὰ μιὰ μακριὰ λέξη: ἀντίστοιχη, ἄλλωστε, στὴ μιὰ λέξη «Πλάκα!» — Μπορεῖ λοιπὸν κανεὶς νὰ τὴν ἐννοεῖ, τὴ μιὰ φορά σὰν μιὰ λέξη, καὶ τὴν ἄλλη, σὰν τέσσερις λέξεις; Πῶς τὴν ἐννοοῦμε συνήθως; — Πιστεύω πὼς θὰ ἔχουμε τὴν τάση νὰ ποῦμε:

Τὴν ἐννοοῦμε σὰν πρόταση μὲ τέσσερις λέξεις ὅταν τὴ χρησιμοποιοῦμε σὲ ἀντιπαράθεση μὲ ἄλλες προτάσεις, ὅπως «Πιάσε μου μιὰ πλάκα», «Φέρε του μιὰ πλάκα», «Φέρε δύο πλάκες» κτλ.· δηλαδή, σὲ ἀντίθεση μὲ προτάσεις ποὺ περιέχουν τὶς λέξεις τῆς προσταγῆς μας σὲ ἄλλους συνδυασμούς. — Ἄλλὰ σὲ τί συνίσταται ἡ χρήση μιᾶς πρότασης σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες προτάσεις; Μήπως τάχα οἱ ἄλλες προτάσεις εἶναι μετέωρες μπροστά μας; Καὶ ὅλες τους; Καὶ ἐνόσο προφέρουμε τὴ μιὰ πρόταση, ἢ πρὶν, ἢ μετὰ; — Ὅχι! Ἄκόμα κι ἂν μᾶς σαγηνεύει μιὰ τέτοια ἐξήγηση, φτάνει νὰ συλλογιστοῦμε γιὰ μιὰ στιγμή τί συμβαίνει στὴν πραγματικότητα γιὰ νὰ δοῦμε πῶς ἐδῶ βρισκόμαστε σὲ σφαλερὸ δρόμο. Λέμε πῶς χρησιμοποιοῦμε τὴν προσταγὴ σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες προτάσεις, γιὰ τὴ γλώσσα μας περιέχει τὴν δυνατότητα αὐτῶν τῶν ἄλλων προτάσεων. Ἐνας ποὺ δὲν καταλαβαίνει τὴ γλώσσα μας, ἓνας ξένος, ποὺ θὰ εἶχε συχνὰ ἀκούσει κάποιον νὰ δίνει τὴν προσταγὴ «Φέρε μου μιὰ πλάκα!» θὰ μπορούσε νὰ νομίσει πῶς ὀλόκληρη ἢ σειρὰ αὐτῶν τῶν φθόγγων εἶναι μιὰ μόνο λέξη, ἀντίστοιχη ἴσως, μὲ τὴν λέξη ποὺ στὴ γλώσσα του στέκει γιὰ «οἰκοδομικὸ ὑλικό». Ἄν αὐτὸς ὁ ἴδιος ἔδινε αὐτὴν τὴν προσταγὴ, ἴσως θὰ τὴν πρόφερε διαφορετικὰ, καὶ μεῖς θὰ λέγαμε: τὴν προφέρει τόσο παράξενα γιὰ τὴν παίρνει γιὰ μιὰ λέξη. — Ἄλλὰ ὅταν τὴν προφέρει δὲ συμβαίνει μέσα του καὶ κάτι διαφορετικὸ — κάτι ποὺ νὰ ἀντιστοιχεῖ στὸ γεγονὸς πῶς ἀντιλαμβάνεται τὴν πρόταση σὰν μιὰ λέξη; — Μπορεῖ μέσα του νὰ συμβαίνει τὸ ἴδιο, ἢ καὶ ἄλλο διαφορετικὸ πράγμα. Τί συμβαίνει μέσα σου ὅταν δίνεις μιὰ τέτοια προσταγὴ; Ἐχεις ἐπίγνωση, ἐνόσο τὴν προφέρεις, πῶς ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις λέξεις; Ἀσφαλῶς, ἐσὺ κατέχεις αὐτὴ τὴ γλώσσα — ὅπου ὑπάρχουν καὶ αὐτὲς οἱ ἄλλες προτάσεις — ἀλλὰ εἶναι μήπως αὐτό, τὸ νὰ κατέχεις, κάτι ποὺ συμβαίνει τὴ στιγμή ποὺ ἐσὺ προφέρεις τὴν πρόταση; — Καὶ ἔχω κιόλας παραδεχτεῖ πῶς ὁ ξένος πιθανὸ νὰ προφέρει διαφορετικὰ τὴν πρόταση ποὺ ἀντιλαμβάνεται διαφορετικὰ· ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ λέμε λαθεμένη ἀντίληψη, δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ συνίσταται σὲ κάτι ποὺ θὰ συνοδεύει τὴν ἐκφώνηση τῆς προσταγῆς.

Ἡ πρόταση εἶναι ἑλλειπτική, ὄχι ἐπειδὴ παραλείπει κατιτὶ ποὺ ἐννοοῦμε ὅταν τὴν προφέρουμε, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἔχει συμπτυχθεῖ — σὲ σύγκριση μὲ ἓνα ὀρισμένο πρότυπο τῆς γραμματικῆς μας. — Ἐδῶ φυσικὰ, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ φέρει τὴν ἀντίρρηση: «Ἐσὺ παραδέχεσαι πῶς ἡ βραχύτερη καὶ ἡ ἀκέρια πρόταση ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα. — Ποιὸ νόημα ἔχουν λοιπόν; Δὲν ὑπάρχει προφορικὴ ἔκφραση γι' αὐτὸ τὸ νόημα;» — Ἄλλὰ ἡ ταυτότητα τοῦ νοήματος τῶν προτάσεων δὲν συνίσταται μήπως στὴν ταυτότητα τῆς χρήσης τους; — (Στὰ Ρώσικα λένε «ἡ πέτρα κόκκινη» ἀντὶς «ἡ πέτρα εἶναι κόκκινη»· νιώθουν νὰ λείπει τὸ συνδετικὸ ἀπὸ τὸ νόημα ἢ τὸ περιλαμβάνουν στὸ νόημα μὲ τὴ σκέψη τους;)

21. Φαντάσου ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι, ὅπου ὁ Β, ἀπαντώντας στὶς ἐρωτή-

σεις του Α, τόν πληροφορεί πόσες πλάκες ή τοῦβλα βρίσκονται σὲ ἓνα σωρό, ἢ γιὰ τὰ χρώματα καὶ τὰ σχήματα τῶν οἰδομικῶν ὑλικῶν ποὺ βρίσκονται σ' αὐτὸ καὶ σ' αὐτὸ τὸ μέρος. — Μιὰ τέτοια πληροφορία θὰ μπορούσε νὰ εἶναι «Πέντε πλάκες». Καὶ τώρα, ποιά εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν πληροφορία ἢ στὸν ἰσχυρισμὸ «Πέντε πλάκες» καὶ τὴν προσταγὴ «Πέντε πλάκες!»; Λοιπὸν, ὁ ρόλος ποὺ παίζει τὸ πῶς θὰ προφέρεις αὐτὲς τὶς λέξεις στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι. Ἀλλὰ βέβαια θὰ εἶναι διαφορετικὰ καὶ ὁ τόνος τῆς φωνῆς, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ προφερθοῦν, καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου καὶ ἄλλα. Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ φανταστοῦμε πῶς ὁ τόνος εἶναι ὁ ἴδιος — γιὰτὶ μιὰ προσταγὴ καὶ μιὰ πληροφορία μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν μὲ *ποικιλία* στοὺς τόνους τῆς φωνῆς καὶ στὶς ἐκφράσεις τοῦ προσώπου — καὶ πῶς ἡ διαφορὰ βρίσκεται μονάχα στὴν χρησιμοποίησι. (Φυσικά, θὰ μπορούσαμε καὶ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὶς λέξεις «ἰσχυρισμὸς» καὶ «προσταγὴ» γιὰ νὰ ὑποσημάνουμε μιὰ προτασιακὴ μορφή τῆς γραμματικῆς κι ἓναν τόνο τῆς φωνῆς· ἐμεῖς βέβαια λέμε ἐρώτηση τὴν πρόταση «Δὲν εἶναι θαυμάσιος ὁ καιρὸς σήμερα;», ἂν καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς ἰσχυρισμὸς). Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε μιὰ γλώσσα ὅπου ὅλοι οἱ ἰσχυρισμοὶ θὰ εἶχαν τὴ μορφή ρητορικῶν ἐρωτήσεων· ἢ ὅπου κάθε προσταγὴ θὰ εἶχε τὴ μορφή τῆς ἐρώτησης «Θὰ ἠθέλες νὰ κάνεις αὐτό;». Ἴσως νὰ ἔλεγε κανεὶς τότε: «Αὐτὸ ποὺ λέει ἔχει τὴ μορφή ἐρώτησης, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα εἶναι προσταγὴ», — δηλαδή: στὴν πραχτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς γλώσσας λειτουργεῖ ὡς προσταγὴ. (Ὅμοια λέμε: «Θὰ κάνεις αὐτὸ» ὄχι ὡς προφητεία ἀλλὰ ὡς προσταγὴ. Τὶ κάνει αὐτὴν τὴν πρόταση νὰ εἶναι τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο;)

22. Ἡ ἄποψη τοῦ Frege πῶς σὲ κάθε ἰσχυρισμὸ κρύβεται μιὰ παραδοχή, ποὺ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ βεβαιώνουμε, βασίζεται πραγματικὰ στὴ δυνατότητα ποὺ ὑπάρχει στὴ γλώσσα μας νὰ γράψουμε κάθε βεβαιωτικὴ πρόταση στὴ μορφή: «Ἰσχυρίζομαι πῶς συμβαίνει αὐτὸ κι αὐτό». — Ὅμως τό: «πῶς συμβαίνει αὐτὸ κι αὐτό» δὲν εἶναι ἀκόμα πρόταση τῆς γλώσσας μας — δὲν εἶναι ἀκόμα *κίνηση* στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι. Καὶ, ἂν ἀντὶς «Ἰσχυρίζομαι πῶς...», γράψω «Ἰσχυρίζομαι: συμβαίνει αὐτὸ κι αὐτό», τότε ἐδῶ ἡ λέξη «Ἰσχυρίζομαι» εἶναι ἐντελῶς περιττή.

Θὰ μπορούσαμε μιὰ χαρὰ κάθε ἰσχυρισμὸ νὰ τὸν γράψουμε μὲ τὴν μορφή ἐρώτησης ποὺ τὴν ἀκολουθεῖ μιὰ κατάφαση· λόγου χάρη: «Βρέχει;

Ἄς φανταστοῦμε μιὰν εἰκόνα ποὺ παρασταίνει ἓναν πυγμάχο σὲ ὀρισμένη ἀγωνιστικὴ στάση. Αὐτὴ ἡ εἰκόνα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ πληροφορήσουμε κάποιον πῶς ὀφείλει νὰ στέκεται, ποιά στάση πρέπει νὰ παίρνει· ἢ, ποιά στάση δὲν πρέπει νὰ παίρνει· ἢ, πῶς ἓνας ὀρισμένος ἄνθρωπος εἶχε σταθεῖ στὸ τάδε μέρος κτλ. Θὰ μπορούσε κανεὶς (κάνοντας χρῆση τῆς χημικῆς ὀρολογίας) νὰ ὀνομάσει αὐτὴ τὴν εἰκόνα μιὰ προτασιακὴ ρίζα. Ἐτσι φανταζόταν ὁ Frege τὴν «παραδοχή».

Ναί!» Μήπως αυτό θα έδειχνε τάχα πώς κάθε ισχυρισμός περιέχει μίαν ἐρώτηση;

Ἔχουμε βέβαια τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιοῦμε ἓνα βεβαιωτικό σημεῖο* σὲ ἀντίθεση λ.χ. μὲ τὸ ἐρωτηματικό· ἢ ὅταν θέλουμε νὰ διακρίνουμε ἓναν ισχυρισμὸ ἀπὸ ἓνα φαντασίωμα ἢ μίαν ὑπόθεση. Λάθος εἶναι μονάχα, νὰ νομίζει κανεὶς πὼς ὁ ισχυρισμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐνέργειες, τὴν ἐκτίμηση καὶ τὴν βεβαίωση (ἀπόδοση τῆς τιμῆς ἀλήθειας ἢ κάτι παρόμοιο)· καὶ πὼς ἐμεῖς κάνουμε αὐτὲς τὶς πράξεις ἀκολουθώντας τὸ προτασιακὸ σημεῖο, περίπου ὅπως τραγουδοῦμε ἀκολουθώντας τὶς νότες τῆς μουσικῆς σελίδας. Μὲ τὸ τραγούδι ἀπὸ νότες, μπορεῖ βέβαια νὰ συγκριθεῖ τὸ διάβασμα τῆς γραφτῆς πρότασης δυνατὰ ἢ χαμηλόφωνα· ὄχι ὅμως καὶ τὸ 'νὰ ἐννοεῖς' (νὰ σκέφτεσαι) τὴν πρόταση ποὺ διαβάζεις.

Τὸ βεβαιωτικό σημεῖο τοῦ Frege ὑπογραμμίζει τὴν ἀρχὴ τῆς πρότασης. Ἔχει λοιπὸν μιὰ λειτουργία ὅμοια μὲ κείνην τῆς τελείας ποὺ διακρίνει ὀλάκερη τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν πρόταση μέσα στὴν περίοδο. Ἄν ἀκούσω κάποιον νὰ λέει «βρέχει», ἀλλὰ δὲν ξέρω ἂν ἔχω ἀκούσει τὴν ἀρχὴ ἢ τὸ τέλος τῆς περιόδου, αὐτὴ ἢ πρόταση, γιὰ μένα, δὲν εἶναι ἀκόμα μέσο συνεννόησης.

23. Λοιπὸν πόσα εἶδη προτάσεων ὑπάρχουν; Μήπως ισχυρισμὸς, ἐρώτηση καὶ προσταγή; — Ὑπάρχουν ἀμέτρητα εἶδη: ἀμέτρητα διαφορετικὰ εἶδη χρήσης ὅλων αὐτῶν, ποὺ ὀνομάζουμε «σημεῖα», «λέξεις», «προτάσεις». Καὶ αὐτὴ ἡ πολλαπλότητα δὲν εἶναι κάτι τὸ σταθερὸ, τὸ δοσμένο μιὰ γιὰ πάντα· ἀλλὰ ἀντίθετα γεννιοῦνται καινούργιοι τύποι γλώσσας, καινούργια γλωσσικὰ παιχνίδια, ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, καὶ ἄλλοι παλιώνουν καὶ ξεχνιοῦνται. (Μιὰ προσεγγιστικὴ εἰκόνα γιὰ αὐτὸ μποροῦν νὰ μᾶς τὴ δώσουν οἱ μεταβολές στὰ μαθηματικά).

Ἐδῶ ἡ ἔκφραση «γλωσσικὸ παιχνίδι» ἔχει προορισμὸ νὰ τονίσει ὅτι τὸ νὰ μιλοῦμε μιὰ γλώσσα εἶναι μέρος μιᾶς δραστηριότητος, ἢ μιᾶς μορφῆς ζωῆς.

Ἐξέτασε τὴν πολλαπλότητα τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν στὰ παρακάτω παραδείγματα (καὶ σ' ἄλλα ἀκόμη):

Προστάζω, καὶ ἐνεργῶ σύμφωνα μὲ τὴν προσταγή —

Περιγράφω ἓνα ἀντικείμενο μὲ βάση τὴν ὄψη του ἢ τὶς διαστάσεις του —

Κατασκευάζω ἓνα ἀντικείμενο μὲ βάση μιὰ περιγραφή (σχέδιο) —

Ἀφηγοῦμαι ἓνα περιστατικὸ —

* Ὁ Frege χρησιμοποιεῖ τὸ σημεῖο κρίσης '—' γιὰ νὰ διακρίνει τὸν ισχυρισμὸ ἀπὸ τὸ ἀπλὸ προτασιακὸ περιεχόμενο, τὸ νόημα. [ΣτΜ]

Κάνω είκασίες σχετικά με τὸ περιστατικὸ —
 Διατυπώνω μιὰν ὑπόθεση καὶ τὴν ἐξετάζω —
 Παρουσιάζω τὰ ἀποτελέσματα ἑνὸς πειράματος με πίνακες καὶ δια-
 γράμματα —
 Ἐπινοῶ μιὰν ἱστορία. Καὶ τὴ διαβάζω —
 Παίζω θέατρο —
 Τραγουδῶ στὸν χορὸ —
 Μαντεύω αἰνίγματα —
 Κάνω ἓνα ἀστεῖο. Καὶ τὸ διηγούμαι —
 Λύνω ἓνα πρόβλημα πραχτικῆς ἀριθμητικῆς —
 Μεταφράζω ἀπὸ μιὰ γλώσσα σὲ ἄλλη —
 Ζητῶ, εὐχαριστῶ, βρίζω, χαιρετῶ, προσεύχομαι.

— Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ συγκρίνει κανεὶς τὴν πολλαπλότητα τῶν ἐργαλείων τῆς γλώσσας καὶ τῶν τρόπων χρήσης τους, τὴν πολλαπλότητα τῶν εἰδῶν λέξεων καὶ προτάσεων, με αὐτὰ ποὺ εἶπαν σχετικά με τὴ δομὴ τῆς γλώσσας ἐκεῖνοι ποὺ ἀσχολοῦνται με τὴ λογικὴ. (Ἀκόμη καὶ ὁ συγγραφέας τῆς *Λογικο-Φιλοσοφικῆς Πραγματείας*.)

24. Ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἔχει μπροστὰ στὰ μάτια του τὴν πολλαπλότητα τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν θὰ τείνει ἴσως νὰ κάνει ἐρωτήσεις ὅπως: «Τὶ εἶναι μιὰ ἐρώτηση;» — εἶναι ὁ διαπίστωση πὼς δὲν ξέρω τὸ καὶ τό, ἢ ἡ διαπίστωση πὼς ἐπιθυμῶ ὁ ἄλλος νὰ μοῦ πεῖ . . . ; Ἡ μήπως εἶναι ἡ περιγραφή τῆς ψυχικῆς κατάστασης τῆς ἀβεβαιότητάς μου; — Καὶ εἶναι ἡ κραυγὴ «Βοήθεια!» μιὰ τέτοια περιγραφή;

Σκέψου πόσα διαφορετικὰ πράγματα λέγονται «περιγραφή»: περιγραφή τῆς θέσης ἑνὸς σώματος ἀπὸ τὶς συντεταγμένες του· περιγραφή τῆς ἔκφρασης ἑνὸς προσώπου· περιγραφή ἑνὸς αἰσθήματος ἀφῆς, μιᾶς διάθεσης.

Ἀσφαλῶς εἶναι δυνατὸ ν' ἀντικαταστήσουμε τὴν κοινὴ μορφή τῆς ἐρώτησης με τὴ μορφή τῆς διαπίστωσης ἢ τῆς περιγραφῆς: «Θέλω νὰ ξέρω ἄν...», ἢ «Ἀμφιβάλλω ἄν...» — ἀλλὰ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δὲν ἔχουμε φέρει τὰ διάφορα γλωσσικὰ παιχνίδια τὸ ἓνα πιὸ κοντὰ στὸ ἄλλο.

Ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἔχουν τέτοιες δυνατότητες μετασχηματισμοῦ, ὅπως λ.χ., ἡ μετατροπὴ ὅλων τῶν βεβαιωτικῶν προτάσεων σὲ προτάσεις ποὺ ν' ἀρχίζουν με «σκέφτομαι» ἢ «πιστεύω» (καὶ ἐπομένως, σὰ νὰ λέγαμε, σὲ περιγραφὲς τῆς ἐσωτερικῆς μου ζωῆς) θὰ φανεῖ καθαρότερα σὲ ἄλλο σημεῖο. (Σολιψισμός.)

25. Καμιὰ φορὰ λέμε: τὰ ζῶα δὲν μιλοῦν γιατί τοὺς λείπουν οἱ πνευματικὲς ἱκανότητες. Καὶ αὐτὸ πάει νὰ πεῖ: «δὲν σκέφτονται, καὶ γι' αὐτὸ δὲν

μιλοῦν». Ἄλλά: ἴσα ἴσα, δὲν μιλοῦν. Ἡ καλύτερα: δὲν χρησιμοποιοῦν τὴ γλώσσα — ἂν ἐξαιρέσουμε τίς πιὸ πρωτόγονες γλωσσικὲς μορφές: — Νὰ προστάζουμε, νὰ ρωτᾶμε, νὰ ἀφηγοῦμαστε, νὰ φλυαροῦμε ἀνήκουν στὴ φυσικὴ μας ἱστορία τόσο ὅσο νὰ περπατοῦμε, νὰ τρῶμε, νὰ πίνουμε, νὰ παίζουμε.

26. Νομίζουμε πὼς ἡ μάθηση τῆς γλώσσας συνίσταται στὸ νὰ ὀνομάζουμε ἀντικείμενα. Καὶ μάλιστα: ἀνθρώπους, μορφές, χρώματα, πόνους, ψυχικὲς διαθέσεις, ἀριθμούς, κτλ. Ὅπως εἶπαμε: νὰ ὀνομάζεις μοιάζει σὰ νὰ κρεμᾶς στὸ πράγμα ἓνα δελτάριο μὲ τὸ ὄνομα. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πὼς αὐτὸ εἶναι μιὰ προετοιμασία γιὰ τὴ χρῆση μιᾶς λέξης. Ἄλλά γιὰ τί πράγμα μᾶς προετοιμάζει;

27. «Ὀνομάζουμε τὰ πράγματα καὶ ἔτσι μποροῦμε νὰ μιᾶμε γι' αὐτά: νὰ ἀναφερόμαστε σ' αὐτὰ ὅταν μιᾶμε». — Ἐκεῖνο ποῦ κάνουμε παρακάτω μοιάζει σὰ νὰ ἦταν κιόλας δοσμένο μὲ τὴν πράξη τῆς ὀνομασίας. Σὰ νὰ ὑπῆρχε ἓνα πράγμα μονάχα ποῦ λέγεται: «μιλῶ γιὰ τὰ πράγματα». Ἐνῶ βέβαια, μὲ τίς προτάσεις μας, κάνουμε τὰ πιὸ διαφορετικὰ πράγματα. Ἄς συλλογιστοῦμε μόνο τὰ ἐπιφωνήματα: μὲ τίς ὁλότελα διαφορετικὲς τοὺς λειτουργίες.

Νερό!
Ἐξω!
Ἄχ!
Βοήθεια!
Ὁραῖο!
Ὁχι!

Ἐχεις ἀκόμα τὴ διάθεση νὰ ὀνομάζεις αὐτὲς τίς λέξεις «ὀνομασίες ἀντικειμένων»;

Στὶς γλώσσες (2) καὶ (8) δὲν εἶχε τεθεῖ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ὀνομασία. Αὐτό, μαζὶ μὲ τὸ σύστοιχό του, τὸν καταδειχτικὸ ὄρισμό, εἶναι, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ἓνα χωριστὸ γλωσσικὸ παιχνίδι. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, αὐτὸ σημαίνει: μαθαίνουμε, ἐξασκούμαστε στὸ νὰ ρωτᾶμε: «Αὐτὸ πὼς τὸ λένε»; — καὶ σ' αὐτὸ πάνω ἀκολουθεῖ ἡ ὀνομασία. Καὶ ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι: νὰ ἐπινοοῦμε ἓνα ὄνομα γιὰ ἓνα πράγμα. Ἄρα νὰ λέμε: «Αὐτὸ λέγεται», καὶ κατόπιν νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ καινούργιο ὄνομα. (Ἔτσι λ.χ. δίνουν τὰ παιδιὰ ὀνόματα στὶς κοῦκλες τοὺς καὶ μιᾶνε γι' αὐτὲς καὶ σ' αὐτὲς. Σὲ σχέση μ' αὐτὸ σκέψου πόσο ἰδιότυπη εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ὀνόματος ἑνὸς ἀνθρώπου γιὰ νὰ τὸν φωνάζουμε!)

28. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀρίσει καταδειχτικὰ τὸ κύριο ὄνομα ἑνὸς προσώπου, τὸ ὄνομα ἑνὸς χρώματος, ἑνὸς ὑλικοῦ, ἓνα ἀριθμητικὸ, τὸ ὄνομα ἑνὸς

σημείου τοῦ ὀρίζοντα κτλ. Ὁ ὀρισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ δύο: «Αὐτὸ λέγεται ἄδύο» — δείχνοντας δυὸ καρύδια — εἶναι τέλεια ἀκριβής. — Ἄλλὰ πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ ὀρίζεται ἔτσι τὸ δύο; Ἐκεῖνος, στὸν ὁποῖο δίνουν αὐτὸν τὸν ὀρισμὸ, δὲν ξέρει τί θέλουν νὰ ὀνομάσουν «δύο»: θὰ ὑποθέσει πῶς ἐσὺ ὀνομάζεις «δύο» *τούτη* τὴν ὀμάδα ἀπὸ καρύδια! — Μπορεῖ νὰ τὸ ὑποθέσει ἴσως ὁμοίως καὶ νὰ μὴν τὸ ὑποθέσει. Καὶ ἀντίθετα, θὰ μποροῦσε κιόλας, ὅταν ἐγὼ θέλω νὰ ἀποδώσω ἓνα ὄνομα σ' αὐτὴν τὴν ὀμάδα ἀπὸ καρύδια, νὰ τὸ πάρει γιὰ ὄνομα τοῦ ἀριθμοῦ. Καὶ ἄλλο τόσο, ὅταν ὀρίζω καταδειχτικὰ τὸ ὄνομα ἐνὸς προσώπου, νὰ τὸ πάρει γιὰ ὄνομα ἐνὸς χρώματος, τῆς φυλῆς, ἢ καὶ ἀκόμη γιὰ ὄνομα ἐνὸς σημείου τοῦ ὀρίζοντα. Ποῦ σημαίνει: ὁ καταδειχτικὸς ὀρισμὸς μπορεῖ, σὲ *κάθε* περίπτωση, νὰ ἐρνηνευτεῖ ἔτσι, ἢ καὶ μ' ἄλλους τρόπους.

29. Ἴσως πεῖ κάποιος: τὸ δύο μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ καταδειχτικὰ μονάχα ἔτσι: «Αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς λέγεται ἄδύο». Γιατὶ ἐδῶ ἡ λέξη «ἀριθμὸς» δείχνει σὲ ποιά θέση τῆς γλώσσας, τῆς γραμματικῆς, βάζουμε τὴ λέξη. Ὅμως αὐτὸ σημαίνει πῶς ἡ λέξη «ἀριθμὸς» πρέπει νὰ ἔχει κιόλας ἐξηγηθεῖ προτοῦ μπορέσει νὰ γίνῃ κατανοητὸς ὁ καταδειχτικὸς ὀρισμὸς. — Ἡ λέξη «ἀριθμὸς» στὸν ὀρισμὸ, δείχνει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ θέση· τὴ θέση ὅπου τοποθετοῦμε τὴ λέξη ἄδύο· καὶ μποροῦμε νὰ προλαβαίνουμε τίς παρανοήσεις λέγοντας: «Αὐτὸ τὸ χρώμα λέγεται ἔτσι», «αὐτὸ τὸ μῆκος λέγεται ἔτσι», κτλ. Μὲ ἄλλα λόγια: οἱ παρανοήσεις ἀποφεύγονται, καμιά φορά, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Μήπως ὑπάρχει ἓνας καὶ μόνον τρόπος νὰ κατανοοῦμε τίς λέξεις «χρώμα» καὶ «μῆκος»; — Ἄλλὰ αὐτὲς ἀκριβῶς πρέπει νὰ ὀρίσουμε. — Νὰ τίς ὀρίσουμε λοιπὸν μὲ τὴ μεσολάβηση ἄλλων λέξεων! Καὶ τί γίνεται μὲ τὸν τελευταῖο ὀρισμὸ σ' αὐτὴν τὴν ἀλυσίδα; (Μὴ λές: «Δὲν ὑπάρχει ἄδύο» ὀρισμὸς). Θὰ ἦταν ἀκριβῶς τὸ ἴδιο σὰ νὰ ἤθελες νὰ πεῖς: «Σ' αὐτὸν τὸν δρόμο δὲν ὑπάρχει τελευταῖο σπῆτι· μπορεῖ κανεὶς πάντα νὰ χτίσει ἄλλο ἓνα».)

Ἄλλὰ ἂν ἡ λέξη «ἀριθμὸς» εἶναι ἀπαραίτητη στὸν καταδειχτικὸ ὀρισμὸ

Μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀρίσει τὴ λέξη «κόκκινο» δείχνοντας κάτι ποῦ δὲν εἶναι κόκκινο; Αὐτὸ θὰ ἦταν σὰ νὰ ἔπρεπε νὰ ἐξηγήσουμε τὴ λέξη «μετριόφρων» σὲ κάποιον ποῦ δὲν ξέρει καλὰ τὰ ἑλληνικὰ καί, γιὰ ἐξήγηση, τοῦ δείχναμε ἓναν ἀλαζόνα καὶ λέγαμε: «Αὐτὸς δὲν εἶναι μετριόφρων». Δὲν εἶναι ἐπιχείρημα ἐναντία σ' αὐτὴ τὴ μέθοδο ὀρισμοῦ νὰ λέμε πῶς εἶναι πολυσήμαντη. Κάθε ὀρισμὸς μπορεῖ νὰ παρανοηθεῖ.

Ἄλλὰ θὰ μποροῦσε νὰ ρωτήσῃ κανεὶς: πρέπει αὐτὸ νὰ τὸ λέμε ἀκόμη «ὀρισμὸς»; Γιατὶ φυσικὰ στὸν λογισμὸ (Kalkül) ὁ ρόλος του εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν ρόλο ἐκείνου ποῦ συνήθως ὀνομάζουμε «καταδειχτικὸς ὀρισμὸς» τῆς λέξης «κόκκινο»· μολονότι ἔχει τίς ἴδιες πραχτικὲς συνέπειες, τὴν ἴδια ἐπίδραση πάνω στὸν μαθητευόμενον.

τοῦ δύο, αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενον ὁ ἄλλος, χωρὶς αὐτὴ τὴ λέξη, νὰ ἀντιληφθεῖ τὸν ὄρισμό διαφορετικᾶ ἀπὸ ὅ,τι ἐπιθυμῶ. Καὶ αὐτὸ βέβαια θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες δίνεται ὁ ὄρισμός, καὶ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο στὸν ὁποῖο τὸν δίνω.

Καὶ τὸ πῶς 'ἀντιλαμβάνεται' τὸν ὄρισμό, φαίνεται ἀπὸ τὸ πῶς χρησιμοποιεῖ τὴν λέξη ποῦ ἔχει ὀριστεῖ.

30. Ἐπομένως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ: ὁ καταδειχτικὸς ὄρισμός ἐξηγεῖ τὴ χρήση — τὴ σημασία — τῆς λέξης, ὅταν εἶναι κιόλας ξεκάθαρο ποιὸς εἶναι, γενικά, ὁ ρόλος τῆς λέξης μέσα στὴ γλώσσα. Ἄν λοιπὸν ξέρω πῶς κάποιος θέλει νὰ μοῦ ἐξηγήσει τὸ ὄνομα ἐνὸς χρώματος, ὁ καταδειχτικὸς ὄρισμός «Αὐτὸ λέγεται 'σέπια'» θὰ μὲ βοηθήσει νὰ καταλάβω τὴ λέξη. Καὶ αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ λέει ὅσο δὲν ξεχνάει πῶς μὲ τὶς λέξεις «ξέρω» καὶ «εἶμαι σαφῆς» συνδέονται κάθε λογῆς προβλήματα.

Πρέπει ἤδη νὰ ξέρει κανεὶς (ἢ νὰ ξέρει νὰ κάνει) κατιτὶ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ρωτᾶει τὴν ὀνομασία· ἀλλὰ τί πρέπει νὰ ξέρει κανεὶς;

31. Ὅταν δείχνουμε σὲ κάποιον τὸν βασιλιά στὸ σκάκι καὶ τοῦ λέμε: «Αὐτὸς εἶναι ὁ βασιλιάς», δὲν τοῦ ἐξηγοῦμε τὴν χρήση αὐτοῦ τοῦ πιονιοῦ — παρὰ μόνο ἂν ξέρει κιόλας τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν τὸν τελευταῖο προσδιορισμό: τὸ σχῆμα αὐτοῦ τοῦ πιονιοῦ. Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε πῶς ἔμαθε τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ χωρὶς νὰ τοῦ ἔχουν ποτὲ δείξει ἓνα ἀληθινὸ πiónι. Ἐδῶ, ἡ μορφή τοῦ πιονιοῦ ἀντιστοιχεῖ στὸν ἦχο ἢ στὴ μορφή μιᾶς λέξης.

Μπορεῖ ἀκόμη νὰ φανταστεῖ κανεὶς, πῶς κάποιος ἔμαθε τὸ παιχνίδι χωρὶς ποτὲ νὰ μάθει ἢ νὰ διατυπώσει κανόνες. Στὴν ἀρχὴ μπορεῖ νὰ ἔμαθε παρατηρώντας πολὺ ἀπλὰ παιχνίδια πάνω σὲ σκακιέρα καὶ νὰ προχώρησε σὲ παιχνίδια ὄλο καὶ πιὸ πολύπλοκα. Καὶ σ' αὐτὸν θὰ μπορούσε νὰ δοθεῖ ὁ ὄρισμός: «Αὐτὸ εἶναι ὁ βασιλιάς» — ἂν λ.χ. τοῦ δείχναμε πiónια μὲ σχῆμα γι' αὐτὸν ἀσυνήθιστο. Ἀλλὰ κι αὐτὴ ἡ ἐξήγηση τοῦ μαθαίνει τὴ χρήση τοῦ πιονιοῦ, μόνο καὶ μόνο γιατί, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ἡ θέση του ἦταν ἤδη προετοιμασμένη. Ἡ πάλι: θὰ ποῦμε πῶς ἡ ἐξήγηση τοῦ μαθαίνει τὴ χρήση μόνο ὅταν ἡ θέση εἶναι κιόλας προετοιμασμένη. Καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν εἶναι ἔτσι, ὄχι γιατί ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο δίνουμε τὴν ἐξήγηση ξέρει κιόλας κανόνες, ἀλλὰ γιατί, μὲ ἄλλη ἔννοια, κατέχει κιόλας ἓνα παιχνίδι.

Σκέψου καὶ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν: Ἐξηγῶ σὲ κάποιον τὸ παιχνίδι τοῦ σκακιῦ· ἀρχίζω δείχνοντας μιᾶ μορφή καὶ λέγοντας: «Αὐτὸ εἶναι ὁ βασιλιάς. Μπορεῖ νὰ κινηθεῖ ἔτσι κι ἔτσι, κτλ.» — Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν θὰ ποῦ-

με: οί λέξεις «αὐτὸ εἶναι ὁ βασιλιάς» (ἢ «αὐτὸ λέγεται 'βασιλιάς'») εἶναι ἕνας ὀρισμὸς τῆς λέξης μόνο ὅταν ὁ μαθητευόμενος κιόλας ξέρει τὶ πράγμα εἶναι ἕνα πιόνι. Δηλαδή, ἂν ἔχει κιόλας παίξει ἄλλα παιχνίδια, ἢ ἔχει παρακολουθήσει ἄλλους νὰ παίζουν καὶ κατανοήσει — καὶ τὰ παρόμοια. Καὶ τότε μονάχα θὰ μπορεῖ νὰ ρωτήσῃ ὀρθά: «Πῶς τὸ λένε αὐτό;» — δηλαδή αὐτὸ τὸ πιόνι.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε: Ἔχει νόημα νὰ ρωτᾷ τὴν ὀνομασία μονάχα ἐκεῖνος ποὺ ξέρει κιόλας νὰ κάνει κάτι μ' αὐτήν.

Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε πῶς ἐκεῖνος ποὺ ρωτήθηκε ἀπαντᾷ: «Καθόρισε τὴν ὀνομασία μοναχὸς σου» — καὶ τώρα, ἐκεῖνος ποὺ ρώτησε θὰ πρέπει νὰ τὰ βγάλει πέρα ὅλα μόνος του.

32. Ἐκεῖνος ποὺ ἔρχεται σὲ ξένο τόπο, μαθαίνει καμιά φορὰ τὴ γλώσσα τῶν ντόπιων ἀπὸ καταδειχτικούς ὀρισμοὺς ποὺ τοῦ δίνουν· καὶ συχνὰ θὰ πρέπει νὰ *μαντεύει* τὸ νόημα αὐτῶν τῶν ὀρισμῶν· καὶ ἄλλοτε θὰ μαντεύει σωστά, ἄλλοτε λάθος.

Καὶ τώρα μποροῦμε, πιστεύω, νὰ ποῦμε: ὁ Αὐγουστίνος περιγράφει τὴν ἐκμάθηση τῆς ἀνθρώπινης γλώσσας σὰ νὰ εἶχε ἔρθῃ τὸ παιδί σὲ ξένο τόπο καὶ νὰ μὴ καταλάβαινε τὴν γλώσσα τοῦ τόπου· μ' ἄλλα λόγια: σὰ νὰ εἶχε κιόλας μιὰ γλώσσα, ἀλλὰ ὄχι αὐτὴν ἐδῶ. Ἡ ἀκόμη: σὰ νὰ μποροῦσε τὸ παιδί νὰ *σκέφτεται* κιόλας, ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ μιλάει. Καὶ δῶ «σκέφτομαι» θὰ σήμαινε κάτι σάν: μιλῶ στὸν ἑαυτὸ μου.

33. Τὶ νὰ ποῦμε ἂν κάποιος εἶχε τὴν ἀντίρρηση: «Δὲν εἶναι ἀλήθεια πῶς πρέπει κανεὶς νὰ κατέχει κιόλας ἕνα γλωσσικὸ παιχνίδι γιὰ νὰ καταλαβαίνει ἕναν καταδειχτικὸ ὀρισμὸ. Φτάνει μονάχα — ἐννοεῖται — νὰ ξέρει (ἢ νὰ μαντεύει) τὶ δείχνει ἐκεῖνος ποὺ δίνει τὴν ἐξήγηση. Γιὰ παράδειγμα, ἂν τὸ σχῆμα τοῦ ἀντικείμενου, ἢ τὸ χρῶμα του, ἢ τὸν ἀριθμὸ του, κτλ. κτλ.» — Λοιπὸν σὲ τί συνίσταται 'νὰ δείχνεις τὸ σχῆμα', 'νὰ δείχνεις τὸ χρῶμα'; Δείξε ἕνα κομάτι χαρτί! — Καὶ τώρα δείξε τὴ μορφή του, — τώρα τὸ χρῶμα του, — τώρα τὸν ἀριθμὸ του (αὐτὸ ἐδῶ χτυπάει παράξενα στὸ αὐτί). — Καὶ πῶς τὸ ἔκανες αὐτό; — Θὰ πεῖς πῶς κάθε φορὰ ποὺ ἔδειχνες 'ἐννοοῦσες' κάτι διαφορετικὸ. Καὶ ὅταν ρωτήσω πῶς συνέβαινε τοῦτο, θὰ πεῖς πῶς συγκέντρωνες τὴν προσοχή σου πάνω στὸ χρῶμα, στὸ σχῆμα κτλ. Τώρα ὅμως σὲ ρωτῶ ξανά: πῶς συμβαίνει αὐτό;

Ἐπόθεσε πῶς κάποιος δείχνει ἕνα βάζο καὶ λέει: «Κοίτα αὐτὸ τὸ ὑπέροχο μπλὲ — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σχῆμα». Ἡ: «Κοίτα αὐτὸ τὸ ὑπέροχο σχῆμα — τὸ χρῶμα εἶναι ἀδιάφορο». Χωρὶς ἀμφιβολία θὰ κάνεις διαφορετικὰ πράγματα ὅταν ἐνεργήσεις σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὶς δυὸ προτροπές. Κάνεις ὅμως

πάντα τὸ ἴδιο πράγμα ὅταν κατευθύνεις τὴν προσοχή σου στὸ χρῶμα;
Νὰ φανταστεῖς διάφορες περιπτώσεις. Θὰ ὑποδείξω μερικές:

Εἶναι τοῦτο δῶ τὸ μπλὲ τὸ ἴδιο μὲ κεῖνο κεῖ; Βλέπεις καμιά διαφορά;
Ἄνακατεύεις χρώματα καὶ λές: «Εἶναι δύσκολο νὰ πετύχει κανεὶς
αὐτὸ τὸ μπλὲ τοῦ οὐρανοῦ».

«Ὁ καιρὸς φτιάχνει, βλέπει κανεὶς καὶ πάλι τὸ μπλὲ τοῦ οὐρανοῦ».

«Κοίτα πόσο διαφορετικὰ ἐνεργοῦν αὐτὰ τὰ δύο μπλέ».

«Βλέπεις ἐκεῖνο τὸ μπλὲ βιβλίο ἐκεῖ πέρα; Φέρε το ἐδῶ».

«Αὐτὸ τὸ μπλὲ φωτεινὸ σῆμα σημαίνει...»

«Πῶς λέγεται τοῦτο τὸ μπλέ; — εἶναι 'λουλακί';»

Καμιά φορὰ συγκεντρώνουμε τὴν προσοχή στὸ χρῶμα, ἀποκλείοντας μὲ
τὸ χέρι τὸ περίγραμμα τῆς μορφῆς· εἴτε, ἀποφεύγοντας νὰ κατευθύνουμε τὸ
βλέμμα πάνω στὸ περίγραμμα τοῦ πράγματος· εἴτε, ἀτενίζοντας τὸ ἀντι-
κείμενο καὶ προσπαθώντας νὰ θυμηθοῦμε ποῦ ἔχουμε δεῖ αὐτὸ τὸ χρῶμα.

Συγκεντρώνουμε τὴν προσοχή πάνω στὸ σχῆμα, ἄλλοτε σχεδιάζοντάς το
κι ἄλλοτε μισοκλείνοντας τὰ μάτια ἔτσι ποῦ νὰ μὴν βλέπουμε καθαρὰ τὸ
χρῶμα, κτλ. Θέλω νὰ πῶ: αὐτὸ καὶ παρόμοια συμβαίνουν ἐνόσω ἔσυγκεντρών-
ουμε τὴν προσοχή· μας σὲ τοῦτο ἢ σ' ἐκεῖνο τὸ πράγμα. Ἄλλὰ δὲν εἶναι
αὐτὰ καὶ μόνο ποῦ μᾶς κάνουν νὰ λέμε πῶς κάποιος συγκεντρώνει τὴν
προσοχή του στὴ μορφή, στὸ χρῶμα κτλ. Τὸ ἴδιο, ὅπως μιὰ κίνηση στὸ
σκάκι δὲν ἀποτελεῖται μονάχα ἀπὸ τὴν μετατόπιση πάνω στὴ σκακιέρα ἐνός
πιονιοῦ μὲ ὀρισμένο τρόπο, — καὶ οὔτε κι ἀπὸ τίς σκέψεις καὶ τὰ συναισθή-
ματα ποῦ συνοδεύουν τὴν κίνηση — ἀλλὰ ἀπὸ τίς περιστάσεις ποῦ ὀνομά-
ζουμε: «παίζω μιὰ παρτίδα σκάκι», «λύνω ἓνα σκακιστικὸ πρόβλημα», καὶ
ἄλλα παρόμοια.

34. Ὑπόθεσε ὅμως πῶς κάποιος λέει: «Ὅταν συγκεντρώνω τὴν προσοχή
μου στὸ σχῆμα, κάνω πάντα τὸ ἴδιο πράγμα: ἀκολουθῶ μὲ τὸ βλέμμα τὸ
περίγραμμα καὶ νιώθω...» Ὑπόθεσε πῶς αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος δίνει σ' ἓναν
ἄλλο τὸν καταδειχτικὸ ὀρισμὸ: «Αὐτὸ λέγεται 'κύκλος'» δείχνοντας ἓνα
κυκλικὸ ἀντικείμενο καὶ ἔχοντας ὅλα αὐτὰ τὰ βιώματα — ὥστόσο, μήπως
δὲν μπορεῖ ὁ δεύτερος νὰ ἐρμηνεύσει τὸν ὀρισμὸ διαφορετικὰ, ἀκόμα κι
ἂν βλέπει πῶς ὁ πρῶτος ἀκολουθεῖ τὴν μορφή μὲ τὰ μάτια, κι ἀκόμη κι ἂν
νιώθει ἐκεῖνο ποῦ νιώθει αὐτὸς ποῦ δίνει τὸν ὀρισμὸ; Δηλαδή: αὐτὴ ἢ
'ἐρμηνεία' μπορεῖ καὶ νὰ συνίσταται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ
τώρα τὴ λέξη ποῦ ὀρίστηκε, λ.χ. σ' αὐτὸ ποῦ δείχνει ὅταν λάβει τὴν προ-
σταγή: «Δεῖξε ἓνα κύκλο!» —. Ἄφοῦ οὔτε ἡ ἔκφραση «ἐννοῶ τὸν ὀρισμὸ
μὲ τὸν τάδε τρόπο», οὔτε ἡ ἔκφραση «ἐρμηνεύω τὸν ὀρισμὸ μὲ τὸν τάδε
τρόπο», ὑποσημαίνουν μιὰ διαδικασία ποῦ συνοδεύει τὸ δόσιμο καὶ τὸ
ἄκουσμα τοῦ ὀρισμοῦ.

35. Ὑπάρχουν βέβαια αὐτὰ πὸν μπορεῖ κανεῖς νὰ τὰ ὀνομάσει «χαρακτηριστικὰ βιώματα» γιὰ τὸ δείξιμο, λ.χ., τοῦ σχήματος. Γιὰ παράδειγμα, ὅσο τὸ δείχνεις, νὰ παρακολουθεῖς τὸ περίγραμμα μὲ τὸ δάχτυλο ἢ μὲ τὸ βλέμμα. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν συμβαίνει σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἔννοῶ τὴ μορφή· ἔτσι ὅπως δὲν λαβαίνει χώρα σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις κάποια ἄλλη χαρακτηριστικὴ διαδικασία. — Κι ἂν ἀκόμη κάτι τέτοιο ἐπαναλαμβανόταν σὲ κάθε περίπτωση, πάλι θὰ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὶς περιστάσεις — δηλαδὴ ἀπὸ κεῖνο πὸν συνέβηκε πρὶν καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὸ δείξιμο — ἂν θὰ λέγαμε «ἔδειξε τὴ μορφή κι ὄχι τὸ χρῶμα».

Γιατὶ οἱ λέξεις «δείχνω τὴ μορφή», «ἐννοῶ τὴ μορφή» κτλ., δὲ χρησιμοποιοῦνται ὅπως οἱ ἀκόλουθοι: «δείχνω τοῦτο τὸ βιβλίον» (ὄχι ἐκεῖνο), «δείχνω τὴν καρτέλα, ὄχι τὸ τραπέζι», κτλ. Σκέψου μονάχα πόσο διαφορετικὰ μαθαίνουμε τὴ χρῆση τῶν λέξεων: «δείχνω τοῦτο τὸ πράγμα», «δείχνω ἐκεῖνο τὸ πράγμα»· κι ἀπὸ τὴν ἄλλη: «δείχνω τὸ χρῶμα, ὄχι τὸ σχῆμα», «τὸ χρῶμα ἐννοῶ» κτλ.

Ὅπως εἶπαμε: σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἰδιαίτερα ὅταν κανεῖς δείχνει «τὸ σχῆμα» ἢ «τὸν ἀριθμὸ» ὑπάρχουν χαρακτηριστικὰ βιώματα καὶ τρόποι δείξιματος — «χαρακτηριστικοὶ» γιὰ τὸ ἐπαναλαμβάνονται συχνὰ (ὄχι πάντα) ὅταν ἔννοοῦμε τὸ σχῆμα ἢ τὸν ἀριθμὸ. Ἄλλὰ μήπως γνωρίζεις ἓνα χαρακτηριστικὸ βίωμα γιὰ τὸ δείξιμο τοῦ πιονιοῦ, ὡς *πιόνι*; Καὶ ὅμως μποροῦμε νὰ ποῦμε: «Ἐννοῶ πὸς τοῦτο τὸ *πιόνι* λέγεται «βασιλιάς», ὄχι τοῦτο τὸ ὀρισμένο κομμάτι ξύλου πὸν δείχνω». (Ἄναγνωρίζω, ἐπιθυμῶ, θυμᾶμαι, κτλ.)

36. Καὶ ἐδῶ κάνουμε αὐτὸ πὸν κάνουμε σὲ ἀμέτρητες παρόμοιες περιπτώσεις: μὴ μπορώντας νὰ προσδιορίσουμε *μία* κίνηση τοῦ σώματος πὸν νὰ τὴν λέμε δείξιμο τοῦ σχήματος (σὲ ἀντίθεση λ.χ. μὲ τὸ χρῶμα) λέμε πὸς σ' αὐτὲς τὶς λέξεις ἀντιστοιχεῖ *μιά πνευματικὴ* [νοητικὴ] δραστηριότητα. Ἐκεῖ ὅπου ἡ γλῶσσα μας ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὸς ὑπάρχει ἓνα σῶμα, καὶ δὲν ὑπάρχει κανένα σῶμα, ἐκεῖ, θὰ θέλαμε νὰ ποῦμε, πὸς εἶναι ἓνα *πνεῦμα*.

37. Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ ὄνομα καὶ στὸ ὀνομαζόμενον; — Λοιπὸν, ποιὰ *εἶναι*; Κοίταξε τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι (2) ἢ ἄλλο: ἐκεῖ μπορεῖς νὰ δεῖς σὲ τὶ περίπου συνίσταται ἡ σχέση αὐτή. Ἡ σχέση μπορεῖ ἀκόμη καὶ νὰ συνίσταται, ἀνάμεσα σὲ τόσα ἄλλα, στὸ γεγονὸς πὸς τὸ ὄνομα εἶναι γραμμένο πάνω στὸ ὀνομαζόμενον, ἢ πὸς τὸ προφέρουν μὸλις δείξουν τὸ ὀνομαζόμενον.

38. Ἄλλὰ τίνος ὄνομα εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἡ λέξη «αὐτός» στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι (8), ἢ ἡ λέξη «τοῦτο» στὸν καταδειχτικὸ ὀρισμὸ «τοῦτο λέγεται»; — Ἄν δὲ θέλουμε νὰ δημιουργήσουμε σύγχυση, τὸ καλύτερο

είναι να μη λέμε διόλου πώς αυτές οί λέξεις ονομάζουν κατιτί. — Καί, τι περίεργο, κάποτε εϊπώθηκε για τή λέξη «αυτό», πώς ήταν τὸ μόνο γνήσιο ὄνομα· ἔτσι πού, καθετὶ ἄλλο, πού τὸ λέμε «ὄνομα», θὰ ήταν τέτοιο, μόνο μὲ σφαλερὴ, προσεγγιστικὴ ἔννοια.

Αὐτὴ ἢ ἀλλόκοτη ἀντίληψη πηγάζει ἀπὸ μιὰ τάση νὰ ἐξιδανικεύουμε τὴ λογικὴ τῆς γλώσσας μας — ἔτσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ. Σ' αὐτὸ ἢ σωστὴ ἀπάντηση εἶναι: «Ὄνόματα» λέμε πολὺ διαφορετικὰ πράγματα· ἢ λέξη «ὄνομα» χαρακτηρίζει πολλὰ διαφορετικὰ εἶδη χρήσεων μιᾶς λέξης, πού συγγενεύουν ἀναμεταξύ τους μὲ πολλοὺς καὶ διαφορετικοὺς τρόπους· — ἀλλὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ εἶδη τῶν χρήσεων δὲ βρίσκεται καὶ τὸ εἶδος χρήσης τῆς λέξης «αὐτό».

Εἶναι βέβαια ἀλήθεια πὼς συχνὰ ἐμεῖς, ὅταν λ.χ. δίνουμε ἕναν καταδειχτικὸ ὄρισμό, δείχνουμε τὸ ὀνομαζόμενο καὶ προφέρουμε τὸ ὄνομα. Καὶ ἀκόμη, ὅταν λ.χ. δίνουμε ἕναν καταδειχτικὸ ὄρισμό, λέμε τὴ λέξη «αὐτό» καθὼς δείχνουμε ἕνα πράγμα. Καὶ συχνὰ, ἢ λέξη «αὐτό» καὶ ἕνα ὄνομα, κατέχουν τὴν ἴδια θέση στὸ συχτισμὸ τῆς πρότασης. Ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ τοῦ ὀνόματος εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ὀρίζεται μὲ τὴν καταδειχτικὴ ἔκφραση: «Αὐτὸ εἶναι Ο» (ἢ «αὐτὸ λέγεται 'Ο'»). Ὅρίζουμε τάχα: «Αὐτὸ λέγεται 'αὐτό'» ἢ «τοῦτο λέγεται 'αὐτό'»;

Αὐτὸ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς ἀπονομῆς τῆς ὀνομασίας σὰν μιᾶς, θὰ λέγαμε, ἀπόκρυφης διαδικασίας. Ἡ ὀνομασία φαίνεται σὰν ἀλλόκοτη σύνδεση μιᾶς λέξης μὲ ἕνα ἀντικείμενο. — Καὶ αὐτὴ ἢ περίεργη σύνδεση συμβαίνει ἄλλωστε ὅταν ὁ φιλόσοφος, γιὰ νὰ ἀνακαλύψει ποιά εἶναι ἢ σχέση ἀνάμεσα στὸ ὄνομα καὶ στὸ ὀνομαζόμενο, ἀτενίζει ἕνα ἀντικείμενο

Τί συμβαίνει ὅταν ἐννοοῦμε τίς λέξεις «Αὐτὸ εἶναι μπλέ», τὴ μιὰ φορὰ σὰν ἀπόφανση σχετικὴ μὲ ἕνα ἀντικείμενο πού κάποιος δείχνει — καὶ τὴν ἄλλη σὰν ὄρισμὸ τῆς λέξης «μπλέ»; Λοιπὸν στὴ δεύτερη περίπτωση ἐννοεῖ κανεὶς κυριολεκτικὰ «τοῦτο λέγεται 'μπλέ'». — Ὡστε λοιπὸν μπορεῖ, τὴ μιὰ φορὰ, νὰ ἐννοεῖται ἢ λέξη «εἶναι» ὡς «λέγεται» καὶ ἢ λέξη «μπλέ» ὡς «'μπλέ'» καὶ, τὴν ἄλλη φορὰ, νὰ ἐννοεῖται ἢ λέξη «εἶναι» πραγματικὰ ὡς «εἶναι»;

Μπορεῖ καὶ νὰ συμβεῖ κάποιος νὰ βγάλει ἕναν ὄρισμὸ τῆς λέξης ἀπὸ ἐκεῖνο πού νοεῖται ὡς ἀνακοίνωση. [Σχόλιο: ἐδῶ κρύβεται μιὰ δεισιδαιμονία μὲ βαρυσήμαντα ἐπακόλουθα.]

Μπορῶ μὲ τὴ λέξη «μπουμπουμποῦ» νὰ ἐννοῶ: «Ἄν δὲν βρέχει θὰ πάω βόλτα;» — Μόνο σὲ μιὰ γλώσσα μπορῶ νὰ ἐννοῶ κάτι μὲ κάτι ἄλλο. Τοῦτο δείχνει καθαρὰ πὼς ἢ γραμματικὴ τοῦ «ἐννοῶ» δὲ μοιάζει μὲ κείνην τῆς ἔκφρασης «φαντάζομαι κάτι», καὶ μὲ ἄλλες παρόμοιες.

πού βρίσκεται μπροστά του και επαναλαμβάνει αμέτρητες φορές ένα όνομα, ή και τη λέξη «αυτό». Γιατί τα φιλοσοφικά προβλήματα γεννιούνται όταν η γλώσσα έχει σκόλη. Και δώ μπορούμε δίχως άλλο να φανταστούμε πώς το να ονομάζουμε αποτελεί μίαν αξιολογική νοητική πράξη, κάτι σαν ένα βάπτισμα του αντικείμενου. Και μπορούμε να ποούμε τη λέξη «αυτό» στο αντικείμενο, ν' αποθανοῦμε σ' αυτό — μιὰ ἀλλόκοτη χρήση αὐτῆς τῆς λέξης, πού χωρίς ἀμφιβολία, παρουσιάζεται μονάχα όταν φιλοσοφοῦμε.

39. Ἀλλά γιατί τοῦ ἔρχεται κάποιου ἡ ἰδέα, νὰ θέλει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ λέξη νὰ τὴν κάνει ὄνομα, ὅταν εἶναι φανερό πὼς δὲν εἶναι ὄνομα; — Ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο, γιατί ἔχουμε τὸν πειρασμὸ νὰ φέρουμε, ἐνάντια σ' αὐτὸ πού συνήθως λέγεται «ὄνομα», μίαν ἀντίρρηση, πού εἶναι δυνατὸ νὰ τὴν ἐκφράσουμε ἔτσι: *τὸ ὄνομα πρέπει νὰ ὑποσημαίνει κατιτὶ ἀληθινὰ ἀπλό.* Καὶ αὐτὸ ἴσως νὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ στηρίξει ἔτσι: Ἡ λέξη «Nothung»* λόγου χάρι εἶναι, μὲ τὴν κοινὴ ἔννοια, ἓνα κύριο ὄνομα. Τὸ σπαθὶ Nothung ἀποτελεῖται ἀπὸ μέρη συνδεμένα μὲ ὀρισμένο τρόπο. Ἐάν αὐτὰ συνδεθοῦν διαφορετικὰ, τὸ Nothung δὲν ὑπάρχει. Εἶναι ὅμως φανερό πὼς ἡ πρόταση «τὸ Nothung ἔχει κοφτερὴ λεπίδα», ἔχει νόημα εἴτε τὸ Nothung εἶναι ἀκόμη ὀλάκερο εἴτε ἔχει κιόλας γίνῃ κομμάτια. Ἀλλὰ ἂν «Nothung» εἶναι τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀντικείμενου, τότε αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο δὲν ὑπάρχει πιά ὅταν τὸ Nothung ἔχει γίνῃ κομμάτια. Καὶ ἐπειδὴ στὸ ὄνομα δὲν θὰ ἀντιστοιχεῖ πιά κανένα ἀντικείμενο, τὸ ὄνομα δὲν θὰ ἔχει σημασία. Τότε ὅμως στὴν πρόταση «τὸ Nothung ἔχει κοφτερὴ λεπίδα» θὰ περιεχόταν μιὰ λέξη χωρὶς σημασία, καὶ ἐπομένως ἡ πρόταση θὰ ἦταν ἀνοησία. Ἀλλὰ ἔχει νόημα· πρέπει λοιπὸν στίς λέξεις πού τὴν ἀποτελοῦν ν' ἀντιστοιχεῖ πάντοτε κατιτὶ. Ἐτσι, στὴν ἀνάλυση τοῦ νοήματος, ἡ λέξη «Nothung» πρέπει νὰ ἐξαφανιστεῖ καὶ τὴ θέση της νὰ πάρουν λέξεις πού ονομάζουν κατιτὶ ἀπλό. Αὐτὲς τίς λέξεις, δικαιολογημένα, θὰ τίς ονομάσουμε τὰ καθαυτὸ ὀνόματα.

40. Καὶ πρῶτα πρῶτα ἂς συζητήσουμε αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ ἐπιχειρήματος: πὼς ἡ λέξη δὲν ἔχει σημασία ἂν σ' αὐτὴν δὲν ἀντιστοιχεῖ τίποτε. Εἶναι σπουδαῖο νὰ διαπιστώσουμε πὼς ἂν μὲ τὴ λέξη «σημασία» ὑποσημαίνει κανεὶς τὸ πράγμα πού 'ἀντιστοιχεῖ' σὲ μιὰ λέξη, τότε ἡ χρήση τῆς λέξης «σημασία» ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὴ γλώσσα. Παναπεῖ: μπερδεύουμε τὴ σημασία ἑνὸς ὀνόματος μὲ τὸν φορέα τοῦ ὀνόματος. Ὅταν πεθαίνει ὁ κύριος Ν.Ν., λέμε ὅτι πέθανε ὁ φορέας τοῦ ὀνόματος ἀλλὰ ὄχι πὼς πέθανε ἡ σημασία τοῦ ὀνόματος. Καὶ θὰ ἦταν ἀνόητο νὰ μιλάμε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, γιατί ἂν τὸ ὄνομα ἔπαυε νὰ ἔχει σημασία, δὲν θὰ εἶχε νόημα νὰ ποῦμε πὼς «ὁ κύριος Ν.Ν. πέθανε».

41. Στὴν (15) βάλουμε στὴ γλώσσα (8) κύρια ὀνόματα. Νὰ ὑποθέσεις τώρα

* Τὸ μυθικὸ σπαθὶ τοῦ Ζίγκφριντ [ΣτΜ]

πώς τὸ ἐργαλεῖο μὲ τὸ ὄνομα «N» εἶναι σπασμένο. Ὁ A δὲν τὸ ξέρει καὶ δίνει στὸν B τὸ σημεῖο «N». Ἔχει τώρα σημασία τὸ σημεῖο αὐτὸ ἢ δὲν ἔχει; — Τὶ ὀφείλει νὰ κάνει ὁ B ὅταν λάβει αὐτὸ τὸ σημεῖο; — Πάνω σ' αὐτὸ δὲν ἔχουμε ἀκόμη συμφωνήσει τίποτε. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ρωτήσει: Τὶ θὰ κάνει ὁ B; Λοιπὸν, ἴσως καὶ νὰ σταθεῖ ἐκεῖ ἀμήχανος ἢ νὰ δείξει στὸν A τὰ κομμάτια. Ἐδῶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ: τὸ «N» ἔχασε τὴ σημασία του. Καὶ τότε ἡ ἔκφραση θὰ σήμαινε πῶς, στὸ γλωσσικὸ μας παιχνίδι, γιὰ τὸ σημεῖο «N» δὲν ὑπάρχει τώρα πιά ἐφαρμογὴ (ἐκτὸς ἂν τοῦ προσδίναμε μιὰ νέα). Τὸ «N» θὰ ἦταν δυνατό νὰ χάσει τὴ σημασία του ἐπειδὴ γιὰ ἓναν ὁποιοδήποτε λόγο, δόθηκε στὸ ἐργαλεῖο ἄλλη ὑποσέμανση καὶ τὸ σημεῖο «N» δὲν χρησιμοποιεῖται ἄλλο στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι. — Θὰ μπορούσαμε ὅμως καὶ νὰ φανταστοῦμε μιὰ συμφωνία τέτοια πού, ὅταν ἓνα ἐργαλεῖο εἶναι σπασμένο καὶ ὁ A μεταδίδει στὸν B τὸ σημεῖο αὐτοῦ τοῦ ἐργαλείου, ὁ δεύτερος, γιὰ ἀπάντηση, ὀφείλει νὰ κουνάει τὸ κεφάλι. — Μ' αὐτό, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, στὴν προσταγὴ «N» παρέχεται μιὰ θέση στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι ἀκόμη κι ὅταν τὸ ἐργαλεῖο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει πιά, καὶ τὸ σημεῖο «N» ἔχει σημασία ἀκόμα κι ὅταν ὁ φορέας του πάψει νὰ ὑπάρχει.

42. Ἀλλὰ ἔχουν ἄραγε σημασία σὲ κεῖνο τὸ παιχνίδι καὶ τὰ ὀνόματα πού δὲν ἔχουν ποτὲ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ κάποιο ἐργαλεῖο; — Ἄς υποθέσουμε πῶς ἓνα τέτοιο σημεῖο εἶναι τὸ «X» καὶ πῶς ὁ A δίνει τὸ σημεῖο στὸν B — λοιπὸν, στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι θὰ μπορούσε νὰ βρεθεῖ μιὰ θέση καὶ γιὰ τέτοια σημεῖα καὶ ὁ B θὰ ὀφείλε, ἂς ποῦμε, καὶ σ' αὐτὰ ἀκόμη ν' ἀπαντᾷ μ' ἓνα κούνημα τοῦ κεφαλιοῦ. (Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ φανταστοῦμε σὰν ἓνα εἶδος ψυχαγωγίας γιὰ τοὺς δύο).

43. Γιὰ μιὰ μεγάλη κλάση περιπτώσεων — μολονότι ὄχι γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις — ὅπου τὴ μεταχειριζόμαστε, ἡ λέξη «σημασία» μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ἔτσι: ἡ σημασία μιᾶς λέξης εἶναι ἡ χρῆση της μέσα στὴ γλώσσα.

Καὶ καμιά φορὰ ἐξηγεῖ κανεὶς τὴ σημασία ἑνὸς ὀνόματος δείχνοντας τὸν φορέα του.

44. Εἶπαμε: ἡ πρόταση «τὸ Nothung ἔχει κοφτερὴ λεπίδα», ἔχει νόημα ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ Nothung ἔχει γίνει κομμάτια. Λοιπὸν, αὐτὸ εἶναι ἔτσι, γιὰτὶ σ' αὐτὸ τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι χρησιμοποιεῖται ἓνα ὄνομα ἀκόμη κι ὅταν λείπει ὁ φορέας του. Μποροῦμε ὅμως νὰ φανταστοῦμε ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι μὲ ὀνόματα, (παναπεῖ, μὲ σημεῖα πού σίγουρα θὰ τὰ ποῦμε κι αὐτὰ «ὀνόματα»), ὅπου αὐτὰ θὰ χρησιμοποιοῦνται μονάχα ὅταν εἶναι παρῶν ὁ φορέας τους. Καὶ ἐπομένως θὰ εἶναι πάντοτε δυνατό νὰ τὰ ἀντικαταστήσουμε μὲ τὴ δειχτικὴ ἀντωνυμία μαζί μὲ τὴ δειχτικὴ χειρονομία.

45. Τὸ καταδειχτικὸ «αὐτὸ» δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι χωρὶς φορέα. Θὰ

μπορούσε κανείς να πει: «Όσον καιρό υπάρχει ένα Αυτό άλλον τόσο ή λέξη 'αυτό' έχει σημασία είτε αυτό είναι άπλό, είτε είναι σύνθετο. — Άλλά αυτό δεν κάνει την λέξη όνομα. Άντίθετα: αφού το όνομα δεν χρησιμοποιείται μαζί με την καταδειχτική χειρονομία, αλλά μονάχα εξηγείται χάρη σ' αυτή.

46. Μά τι πράμα είναι και αυτό, το όνομα να υποσημαίνει στην πραγματικότητα το άληθινά άπλό; —

Λέει ο Σωκράτης (στον Θεαίτητο του Πλάτωνα):* «Άν δεν κάνω λάθος, έχω ακούσει μερικούς να λένε πως δεν υπάρχει όρισμός για τα πρώτα στοιχεία — για να το πω έτσι — τα όποια αποτελούν και έμας και όλα τα άλλα: γιατί καθετί που υπάρχει καθαυτό κι από μόνο του μπορεί να υποσημανθεί μονάχα με όνομα: κάθε άλλος προσδιορισμός είναι αδύνατος, ούτε ότι είναι, ούτε ότι δεν είναι Άλλά ό,τι υπάρχει καθαυτό κι από μόνο του πρέπει . . . να το ονομάσουμε χωρίς όλους τους άλλους προσδιορισμούς. Άλλά έτσι, για κάθε πρώτο στοιχείο είναι αδύνατο να πούμε ό,τιδήποτε με τη μορφή όρισμού, γιατί γι' αυτό δεν υπάρχει παρά μονάχα ή σκέτη όνομασία: έχει, τελospάντων, μονάχα το όνομά του. Άλλά όπως εκείνο που είναι συνθεμένο από τα πρώτα αυτά στοιχεία είναι, αυτό το ίδιο, μία σύμπλεκτη κατασκευή, έτσι και οί όνομασίες του γίνονται, σ' αυτή τη σύμπλεξη, εξηγητικός λόγος: γιατί ή ούσία του είναι ή σύμπλεξη όνομάτων».

Τέτοια πρώτα στοιχεία ήταν και τα 'individuals'** του Russell και τα δικά μου 'άντικείμενα'. (Λογ.-Φιλοσ. Πραγμ.)

47. Άλλά ποιά είναι τα άπλά συστατικά μέρη που συγκροτούν την πραγματικότητα; — Ποιά είναι τα άπλά συστατικά μέρη μιās πολυθρόνας; — Τα κομμάτια του ξύλου με την όποία την έχουν συναρμολογήσει; Ή μήπως τα μόρια ή τα άτομα; — «Άπλό» σημαίνει: όχι σύνθετο. Και δώ ενδιαφέρει τουτό: 'σύνθετο' με ποιάν έννοια; Δεν έχει διόλου νόημα να μιλάμε για τα 'άπλά μέρη της πολυθρόνας χωρίς άλλο προσδιορισμό'.

*Ο W. παραπέμπει στη γερμανική μετάφραση του Preisendanz άπ' όπου μεταφράσαμε και μεϊς εδώ. Το πρωτότυπο κείμενο είναι: «εγώ γάρ αύ έδόκουν ακούειν τινών ότι τά μὲν πρώτα οίονπερεί στοιχεία, έξ ών ήμεϊς τε συγκεκριμεθα και τάλλα, λόγον ούκ έχοι: αυτό γάρ καθ' αυτό έκαστον όνομάσαι μόνον εϊη, προσειπειν δέ ούδέν άλλο δυνατόν, ούθ' ως εστιν, ούθ' ως ούκ εστιν [. . .] δεϊν δέ [. . .] άνευ τών άλλων άπάντων λέγεσθαι. νυν δέ αδύνατον είναι ότιούν τών πρώτων ρηθηναι λόγφ: ού γάρ είναι αύτφ άλλ' ή όνομάζεσθαι μόνον — όνομα γάρ μόνον έχειν — τά δέ έκ τούτων συγκεκριμενα, ώσπερ αύτά πέπλεκται, ούτω και τά όνόματα αύτών συμπλακέντα λόγον γεγονέναι: όνόματα γάρ συμπλοκήν είναι λόγου ούσαν». (Thaet. 201c - 202b) [ΣτΜ]

**Επιμέρους [ΣτΜ]

Ἦ: Μήπως ἀποτελεῖται ἀπὸ μέρη ἢ ὀπτική εἰκόνα ποῦ ἔχω αὐτοῦ τοῦ δέντρου, αὐτῆς τῆς πολυθρόνας; Καί ποιά εἶναι τὰ ἀπλά συστατικά μέρη τῆς; Ἦ πολυχρωμία εἶναι ἓνα εἶδος συνθετότητας· ἄλλο εἶδος εἶναι λ.χ. τὸ εἶδος συνθετότητας ἑνὸς σπασμένου περιγράμματος ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήματα εὐθείας. Καί ἓνα κομμάτι καμπύλης μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα τόξο ποῦ ἀνεβαίνει καί ἀπὸ ἓνα τόξο ποῦ κατεβαίνει.

Ἦ ἂν πῶ σὲ κάποιον χωρὶς ἄλλη ἐξήγηση: «Αὐτὸ ποῦ τώρα βλέπω μπρὸς μου εἶναι σύνθετο», μὲ τὸ δίκιο του θὰ ρωτήσῃ: «Τὶ ἐννοεῖς σύνθετο; Γιατί αὐτὸ βέβαια μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅ,τιδήποτε!» — Ἦ ἐρώτηση «εἶναι σύνθετο αὐτὸ ποῦ βλέπεις;» ἔχει νόημα μόνο ὅταν εἶναι κιόλας ξεκάθαρο γιὰ ποιὸ εἶδος συνθετότητας — παναπεῖ γιὰ ποιά ἰδιαίτερη χρήση αὐτῆς τῆς λέξης — πρόκειται. Ἦ ἦταν καθορισμένο πὼς τὴν ὀπτική εἰκόνα ἑνὸς δέντρου ὀφείλουμε νὰ τὴ λέμε «σύνθετη» ὅταν βλέπουμε ὄχι μόνο ἓναν κορμὸ ἀλλὰ καί κλαριά, τότε ἢ ἐρώτηση: «εἶναι ἀπλή ἢ σύνθετη ἢ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ δέντρου;» καί ἢ ἐρώτηση «ποιά εἶναι τὰ ἀπλά συστατικά μέρη τῆς;» θὰ εἶχαν ἓνα ξεκάθαρο νόημα — μιὰ σαφὴ χρήση. Καί, φυσικά, ἢ ἀπάντηση στὴ δευτέρη ἐρώτηση δὲν εἶναι «τὰ κλαριά» (αὐτὴ θὰ ἦταν ἢ ἀπάντηση στὴ γραμματικὴ ἐρώτηση: «ἐδῶ τί ὀνομάζει κανεὶς 'τὰ ἀπλά συστατικά μέρη';») ἀλλὰ μᾶλλον, μιὰ περιγραφή τῶν κλαριῶν ἓνα πρὸς ἓνα.

Ἦ ἀλλὰ μήπως δὲν εἶναι λ.χ. μιὰ σκακιέρα φανερά καί ἀπόλυτα κατιτὶ σύνθετο; — Ἦ εὐὸ βέβαια σκέφτεσαι πὼς τὴ συνθέτουν 32 λευκὰ καί 32 μαῦρα τετράγωνα. Ἦ ἀλλὰ δὲ θὰ μπορούσαμε λ.χ. νὰ ποῦμε ἀκόμη πὼς εἶναι συνθεμένη ἀπὸ τὰ χρώματα λευκὸ καί μαῦρο καί ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ διχτυωτοῦ μὲ τὰ τετράγωνα; Καί ἂν ἐδῶ ὑπάρχουν ὀλότελα διαφορετικοὶ τρόποι νὰ τὴ θεωρεῖς, ἀκόμη θέλεις νὰ λὲς πὼς ἢ σκακιέρα εἶναι χωρὶς ἄλλο 'σύνθετη'; — Νὰ ρωτᾷς «εἶναι σύνθετο τοῦτο τὸ ἀντικείμενο;» ἔξω ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο γλωσσικὸ παιχνίδι, μοιάζει μὲ τὴν ἱστορία ἐκείνου τοῦ μαθητῆ, ποῦ ὅταν τὸν ρώτησαν ἂν τὰ ρήματα σὲ ὀρισμένα παραδείγματα προτάσεων χρησιμοποιοῦνται στὴν ἐνεργητικὴ ἢ στὴν παθητικὴ φωνή, αὐτὸς παιδευόταν νὰ βρεῖ, ἂν λ.χ. τὸ ρῆμα «κοιμᾶμαι» σήμαινε κατιτὶ ἐνεργητικὸ ἢ κατιτὶ παθητικὸ.

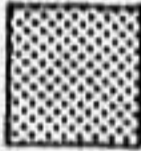
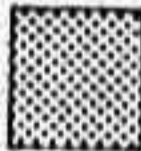

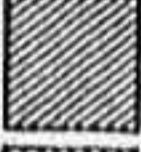
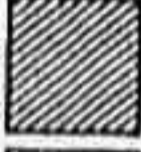
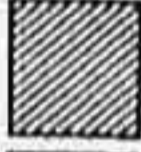

Ἦ λέξη «σύνθετο» (καί ἄρα καί ἢ λέξη «ἀπλό») ἔχει ἀμέτρητα εἶδη χρήσεων ποῦ συγγενεύουν μεταξὺ τους μὲ διαφορετικούς τρόπους. (Εἶναι ἀπλό τὸ χρώμα ἑνὸς τετράγωνου στὴ σκακιέρα ἢ ἀποτελεῖται ἀπὸ καθαρὸ λευκὸ καί καθαρὸ κίτρινο; Καί τὸ λευκὸ εἶναι ἀπλό ἢ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ χρώματα τοῦ οὐράνιου τόξου; — Εἶναι τοῦτο τὸ διάστημα τῶν δυὸ ἑκατοστῶν ἀπλό, ἢ ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ ὑποδιαστήματα τοῦ ἑνὸς ἑκατοστοῦ τὸ καθένα; Καί γιατί ὄχι ἀπὸ ἓνα κομμάτι 3 ἑκατοστῶν κι ἓνα κομμάτι ἑνὸς ἑκατοστοῦ ποῦ λογαριάζεται μὲ ἀρνητικὴ ἐννοια;)

Στὸ φιλοσοφικὸ ρώτημα: «Εἶναι ἡ ὀπτικὴ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ δέντρου σύνθετη καὶ ποιά εἶναι τὰ συστατικὰ μέρη της;» ἡ σωστὴ ἀπάντηση εἶναι: «Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ τί ἐννοεῖς μὲ 'σύνθετο'». (Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι βέβαια ἀπάντηση, ἀλλὰ ἀπόρριψη τῆς ἐρώτησης.)

48. Ἄς ἐφαρμόσουμε τώρα τὴ μέθοδο τῆς (2) στὴν περιγραφή πού γίνεται στὸν *Θεαίτητο*. Ἄς θεωρήσουμε ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι στὸ ὁποῖο ταιριάζει πραγματικὰ αὐτὴ ἡ περιγραφή. Ἡ γλώσσα χρησιμεύει γιὰ νὰ παρασταίνει τοὺς συνδυασμοὺς χρωματιστῶν τετράγωνων πάνω σὲ μιὰ ἐπιφάνεια. Τὰ τετράγωνα σχηματίζουν ἓνα πλέγμα, σὰ σκακιέρα. Ὑπάρχουν κόκκινα, πράσινα, λευκά καὶ μαῦρα τετράγωνα. Οἱ λέξεις τῆς γλώσσας εἶναι (ἀντίστοιχα): «Κ», «Π», «Λ», καὶ «Μ», καὶ μιὰ πρόταση εἶναι μιὰ σειρά ἀπ' αὐτὲς τὶς λέξεις. Περιγράφουν μιὰ συμπαράθεση τετράγωνων κατὰ τὴν τάξη:

1	2	3
4	5	6
7	8	9

Ἔτσι ἡ πρόταση «ΚΚΜΠΠΠΚΛΛ» περιγράφει μιὰ σύνθεση τοῦ ἀκόλουθου τύπου:

 = πράσινο
 = κόκκινο

Ἐδῶ ἡ πρόταση εἶναι ἓνα πλέγμα ἀπὸ ὀνόματα, καὶ σ' αὐτὴν ἀντιστοιχεῖ ἓνα πλέγμα ἀπὸ στοιχεῖα. Πρῶτα στοιχεῖα εἶναι τὰ χρωματιστὰ τετράγωνα. «Εἶναι ὅμως αὐτὰ ἀπλά;» — Σ' αὐτὸ τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι, δὲν θὰ ἤξερα τί πράγμα θὰ ἦταν πιὸ φυσικὸ νὰ ὀνομάσω «ἀπλό». Ἀλλὰ σ' ἄλλες περιστάσεις θὰ μπορούσα νὰ ὀνομάσω «σύνθετο» ἓνα μονόχρωμο τετράγωνο πὸ ἀποτελεῖται λ.χ. ἀπὸ δυὸ ὀρθογώνια, ἢ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα χρῶμα καὶ σχῆμα. Ἀλλὰ ἡ ἐννοια τοῦ σύνθετου θὰ μπορούσε καὶ νὰ ἐπεκταθεῖ ἔτσι πὸ νὰ λέμε πὸς μιὰ μικρότερη ἐπιφάνεια εἶναι 'συνθεμένη' ἀπὸ μιὰ μεγαλύτερη, καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλη πὸ ἀφαιρεῖται ἀπὸ αὐτὴν. Παράβαλε: 'σύνθεση τῶν δυνάμεων', 'διαίρεση' ἑνὸς τμήματος εὐθείας μὲ τὴν βοήθεια σημείου ἔξω ἀπὸ αὐτὴν' αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις δείχνουν πὸς, σὲ ὀρισμένες περιστάσεις, ἔχουμε καὶ τὴν διάθεση ἀκόμη νὰ ἀντιλαμβανόμαστε τὸ μικρότερο

σάν αποτέλεσμα τῆς σύνθεσης τοῦ μεγαλύτερου, καί τὸ μεγαλύτερο σάν αποτέλεσμα τῆς διαίρεσης τοῦ μικρότερου.

Ἄλλα δὲν ξέρω ἂν πρέπει νὰ πῶ ὅτι τὸ σχῆμα ποὺ περιγράφει ἡ πρότασή μας ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα στοιχεῖα ἢ ἀπὸ ἑννιά. Λοιπὸν, ἀπὸ πόσα γράμματα ἀποτελεῖται ἐκείνη ἡ πρόταση: ἀπὸ τέσσερα ἢ ἀπὸ ἑννιά; — Καὶ ποιά εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς: οἱ τύποι τῶν γραμμάτων ἢ τὰ γράμματα; Δὲν εἶναι μήπως ἀδιάφορο ποιά λέμε; Φτάνει, σὲ κάθε ἰδιαίτερη περίπτωση, ν' ἀποφεύγουμε τὶς παρανοήσεις.

49. Ἄλλα ὅμως τί σημαίνει νὰ λέμε πὼς δὲ μπορούμε νὰ ὀρίσουμε (παναπεῖ νὰ περιγράψουμε) αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ μόνο νὰ τὰ ὀνομάσουμε; Ἴσως αὐτὸ νὰ θέλει νὰ πεῖ πὼς ἡ περιγραφή ἑνὸς πλέγματος, στὴν ὀριακὴ περίπτωση ὅπου αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μονάχα τετράγωνο, εἶναι, ἀπλούστατα, τὸ ὄνομα τοῦ χρωματιστοῦ τετράγωνου.

Ἐδῶ, θὰ γινόταν νὰ ποῦμε — μολονότι τοῦτο εὐκόλα ὀδηγεῖ σ' ὅλα τὰ εἶδη τῆς φιλοσοφικῆς δεισιδαιμονίας — πὼς ἓνα σημεῖο «K» ἢ «M» κτλ. μπορεῖ, ἄλλοτε νὰ εἶναι λέξη, κι ἄλλοτε πρόταση. Ἄλλα ἂν εἶναι ἄλλη ἢ πρόταση ἔξαρτᾶται ἀπὸ τὶς συνθῆκες στὶς ὁποῖες προφέρεται ἢ γράφεται. Ἄν λ.χ. ὁ A πρέπει νὰ περιγράφει στὸν B πλέγματα ἀπὸ χρωματιστὰ τετράγωνα καὶ χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη «K» μονάχα, τότε, μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς, ἡ λέξη εἶναι μιὰ περιγραφή — μιὰ πρόταση. Ἄλλα ἂν ἀποστηθίζει τὶς λέξεις καὶ τὶς σημασίες τους, ἢ διδάσκει σὲ κάποιον ἄλλον τὴ χρήση τῶν λέξεων καὶ τὶς προφέρει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς καταδειχτικῆς διδασχῆς, τότε, δὲν θὰ ποῦμε πὼς εἶναι προτάσεις. Στὴν περίπτωση αὐτῆ, ἡ λέξη «K», λ.χ., δὲν εἶναι περιγραφή· μ' αὐτὴν ὀνομάζει κανεὶς ἓνα στοιχεῖο — ἐδῶ ὅμως θὰ ἦταν περίεργο νὰ ποῦμε πὼς τὸ στοιχεῖο μπορεῖ κανεὶς μονάχα νὰ τὸ ὀνομάζει! Ἡ ὀνομασία καὶ ἡ περιγραφή δὲ βρίσκονται βέβαια στὸ ἴδιο ἐπίπεδο: ἡ ὀνομασία εἶναι μιὰ προπαρασκευὴ γιὰ τὴν περιγραφή. Νὰ ὀνομάζεις δὲν εἶναι ἀκόμα κίνηση στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι — παρόμοια ὅπως ἡ τοποθέτηση ἑνὸς πιονιοῦ στὴ θέση του δὲν εἶναι κίνηση στὸ παιχνίδι τοῦ σκακιοῦ. Μποροῦμε νὰ ποῦμε: μὲ τὸ νὰ ὀνομάσουμε ἓνα πράγμα, δὲν κάναμε ἀκόμη τίποτε. Οὔτε ἔχει ὄνομα ἔξω ἀπὸ τὸ παιχνίδι. Αὐτὸ ἐννοοῦσε καὶ ὁ Frege ὅταν ἔλεγε πὼς μιὰ λέξη ἔχει σημασία μόνο στὸν συναπαρτισμὸ τῆς πρότασης.*

50. Τί σημαίνει λοιπὸν νὰ λέμε πὼς στὰ στοιχεῖα δὲν μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε οὔτε τὸ εἶναι οὔτε τὸ μὴ - εἶναι; — Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ: Ἄν καθετὶ ποὺ λέμε «εἶναι» καὶ «μὴ - εἶναι», συνίσταται στὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν

*Gottlob Frege, Die Grundlagen der Arithmetik. Δὲς καὶ Tractatus — πρόταση 3.3 — ὅπου ἡ ἀρχὴ τοῦ Frege ἀναφέρεται σχεδὸν κατὰ γράμμα. [ΣτΜ]

μη-ύπαρξη συνδέσεων ανάμεσα στα στοιχεία, τότε δεν έχει νόημα να μιλάμε για το είναι (μή - είναι) ενός στοιχείου· το ίδιο όπως δεν έχει νόημα να μιλάμε για καταστροφή ενός στοιχείου, όταν ό,τι λέμε «καταστροφή», συνίσταται στον χωρισμό των στοιχείων.

Ἄλλὰ θὰ ἤθελε νὰ πεῖ κανεὶς: Στὸ στοιχεῖο δὲν μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ τὸ εἶναι γιατί, ἂν δὲν ἦταν, δὲ θὰ μποροῦσε οὔτε καὶ νὰ τὸ ὀνομάσει κανεὶς καὶ ἄρα οὔτε καὶ νὰ πεῖ τίποτα σχετικὰ μ' αὐτό. — Ἄλλ' ἄς θεωρήσουμε μιὰν ἀνάλογη περίπτωση. Ὑπάρχει ἓνα πράγμα πὸ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἔχει μῆκος ἓνα μέτρο: αὐτὸ εἶναι τὸ πρότυπο μέτρο στὸ Παρίσι. — Φυσικά, μ' αὐτὸ δὲν τοῦ ἔχουμε ἀποδώσει καμιάν ἐξαιρετικὴ ιδιότητα, ἀλλὰ μόνο χαρακτηρίσαμε τὸν ιδιόρρυθμο ρόλο του στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι τῆς μέτρησης μὲ τὸν μετρικὸ κανόνα. — Ἄς φανταστοῦμε πὼς στὸ Παρίσι διατηροῦνται, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως τὸ πρότυπο μέτρο, καὶ τὰ πρότυπα τῶν χρωμάτων. Ὅρίζομε λοιπὸν: «Σέπια» σημαίνει τὸ χρῶμα τοῦ πρότυπου τῆς σέπιας πὸ διατηρεῖται στεγανὰ προφυλαγμένο στὸ Παρίσι. Τότε δὲν θὰ ἔχει νόημα νὰ λέμε πὼς αὐτὸ τὸ πρότυπο ἔχει ἢ δὲν ἔχει αὐτὸ τὸ χρῶμα.

Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ἐκφράσουμε ἔτσι: αὐτὸ τὸ πρότυπο εἶναι ἓνα ὄργανο τῆς γλώσσας πὸ χρησιμοποιοῦμε γιὰ ν' ἀποφαινόμαστε σχετικὰ μὲ τὰ χρώματα. Σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι, δὲν εἶναι κάτι πὸ παρασταίνεται, ἀλλὰ τὸ μέσο τῆς παράστασης. — Καὶ ἀκριβῶς αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸ στοιχεῖο τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ (48) ὅταν, ὀνομάζοντάς το, προφέρουμε τὴ λέξη «Κ»: μ' αὐτὸ δώσαμε σ' αὐτὸ τὸ πράγμα ἓνα ρόλο στὸ γλωσσικὸ μας παιχνίδι. Τὸ πράγμα εἶναι τώρα πιά μέσο παράστασης. Καὶ νὰ λέμε: «Ἄν δὲν ἦταν δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ὄνομα» εἶναι σὰ νὰ λέμε, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, ὅτι: ἂν αὐτὸ τὸ πράγμα δὲν ὑπῆρχε, δὲν θὰ μποροῦσαμε νὰ τὸ χρησιμοποιήσουμε στὸ παιχνίδι μας. — Ἐκεῖνο πὸ, καθὼς φαίνεται, πρέπει νὰ ὑπάρχει, ἀνήκει στὴ γλώσσα. Αὐτὸ εἶναι ἓνα Παράδειγμα (Paradigma) στὸ γλωσσικὸ μας παιχνίδι· κάτι πὸ μ' αὐτὸ γίνονται συγκρίσεις. Καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει πὼς κάνουμε μιὰ σπουδαία διαπίστωση· μολοτοῦτο ὅμως δὲν παύει νὰ εἶναι μιὰ παρατήρηση σχετικὴ μὲ τὸ γλωσσικὸ μας παιχνίδι — τὸν τρόπο μας νὰ παρασταίνουμε —.

51. Περιγράφοντας τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι στὸ (48) εἶπα πὼς οἱ λέξεις «Κ» «Μ» κτλ. ἀντιστοιχοῦν στα χρώματα τῶν τετράγωνων. Ἄλλὰ σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἢ ἀντιστοιχία; Μὲ ποιὰν ἔννοια μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ὀρισμένα χρώματα ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα; Ἡ ἐξήγηση πὸ δόθηκε στὸ (48) ἐγκαθιστοῦσε μονάχα μιὰ συσχέτιση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα καὶ σὲ ὀρισμένες λέξεις τῆς γλώσσας μας (τὰ ὀνόματα τῶν χρωμάτων). — Λοιπὸν, εἶχαμε προϋποθέσει πὼς ἡ χρῆση τῶν σημείων τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ θὰ διδασκόταν μὲ ἄλλον τρόπο, καὶ μάλιστα μὲ τὴν κατάδειξη Παραδειγμάτων. Καλά· ἀλλὰ τί σημαίνει νὰ λέμε ὅτι στὴν *πραχτικὴ ἐφαρ-*

μογή τῆς γλώσσας στὰ σημεῖα ἀντιστοιχοῦν ὀρισμένα στοιχεῖα; — Μήπως αὐτὸ συνίσταται στὸ ὅτι ἐκεῖνος ποὺ περιγράφει τὰ πλέγματα τῶν χρωματιστῶν τετράγωνων, πάντα λέει «Κ» ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἓνα κόκκινο τετράγωνο, «Μ» ἐκεῖ ὅπου εἶναι ἓνα μαῦρο, κτλ.; Ἐπὶ τὴν ἀνάγκη ἀντιστοιχίαν συμβαίνει ἂν σφάλει στὴν περιγραφή καὶ κάνει τὸ λάθος νὰ λέει «Κ» ἐκεῖ ὅπου βλέπει ἓνα μαῦρο τετράγωνο — ποῖο εἶναι ἐδῶ τὸ κριτήριον σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὸ ἦταν ἓνα σφάλμα; — Ἡ μήπως, τὸ νὰ ὑποσημαίνει τὸ «Κ» ἓνα κόκκινο τετράγωνο συνίσταται στὸ πῶς οἱ ἄνθρωποι ποὺ χρησιμοποιοῦν αὐτὴ τὴ γλώσσα, ὅταν χρησιμοποιοῦν τὸ σημεῖο «Κ» ἔχουν πάντοτε στὸ νοῦ τους ἓνα κόκκινο τετράγωνο;

Γιὰ νὰ δοῦμε πιὸ καθαρά, εἶναι ἀνάγκη ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ἀμέτρητες παρόμοιες περιπτώσεις, νὰ κοιτάξουμε προσεχτικὰ τὶς λεπτομέρειες αὐτῶν τῶν διαδικασιῶν νὰ παρατηρήσουμε ἀπὸ κοντὰ αὐτὸ ποὺ συμβαίνει.

52. Ἄν ἔχω τὴν τάση νὰ ὑποθέτω πῶς ἓνας ποντικός γεννιέται αὐτόματα ἀπὸ σταχτιά κουρέλια καὶ σκόνη, καλὰ θὰ κάνω νὰ ἐξετάσω προσεχτικὰ αὐτὰ τὰ κουρέλια γιὰ νὰ βρῶ πῶς μπορεῖ ἓνας ποντικός νὰ κρυφτεῖ σ' αὐτά, πῶς μπορεῖ νὰ εἶχε πάει ἐκεῖ μέσα κτλ. Ἄν ὅμως ἔχω τὴν πεποίθησιν πῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γεννηθεῖ ποντικός ἀπ' αὐτὰ τὰ πράγματα, τότε αὐτὴ ἡ ἐξέτασις ἴσως θὰ εἶναι περιττή.

Ἄλλὰ πρῶτα πρέπει νὰ μάθουμε νὰ καταλαβαίνουμε τί ἐναντιώνεται στὴ φιλοσοφία, σὲ μιὰ τέτοια ἐξέτασις τῶν λεπτομερειῶν.

53. Γιὰ τὸ γλωσσικὸ μας παιχνίδι (48) ὑπάρχουν τώρα διάφορες δυνατότητες· διαφορετικὲς περιπτώσεις ὅπου θὰ λέγαμε πῶς ἓνα σημεῖο στὸ παιχνίδι ὀνομάζει ἓνα τετράγωνο τοῦ τάδε χρώματος. Αὐτὸ θὰ τὸ λέγαμε, ἂν λ.χ. γνωρίζαμε πῶς οἱ ἄνθρωποι ποὺ χρησιμοποιοῦν αὐτὴ τὴ γλώσσα ἔχουν διδαχτεῖ τὴ χρῆσιν τῶν σημείων μ' αὐτὸν καὶ αὐτὸν τὸν τρόπο. Εἴτε, ἂν εἶχε καταγραφῆ, ὡς ποῦμε, σὲ μορφή ἐνὸς πίνακα, πῶς αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀντιστοιχεῖ σὲ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, καὶ ἂν αὐτὸν τὸν πίνακα τὸν μεταχειρίζονταν στὴν διδασκαλία τῆς γλώσσας, καὶ ἀνάτρεχαν σ' αὐτὸν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις διαφωνίας.

Μποροῦμε ἀκόμα νὰ φανταστοῦμε πῶς ἓνας τέτοιος πίνακας εἶναι ἓνα ἐργαλεῖο στὴ χρῆσιν τῆς γλώσσας. Ἡ περιγραφή ἐνὸς πλέγματος γίνεται λοιπὸν μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Ὅποιος περιγράφει τὸ πλέγμα, ἔχει ἓναν πίνακα καὶ ψάχνει σ' αὐτὸν κάθε στοιχεῖο τοῦ πλέγματος, καὶ ἀπὸ αὐτὸ περνάει στὸ ἀντίστοιχο σημεῖο (καὶ παρόμοια, ἐκεῖνος ποὺ λαβαίνει τὴν περιγραφή, μπορεῖ, μὲ τὴ βοήθειαν ἐνὸς πίνακα νὰ μεταφέρει τὶς λέξεις τῆς περιγραφῆς σὲ μιὰν εἰκόνα ἀπὸ χρωματιστὰ τετράγωνα). Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πῶς αὐτὸς ὁ πίνακας ἀναλαμβάνει νὰ παίξει ἐδῶ τὸ ρόλο

πού, σὲ ἄλλες περιπτώσεις, παίζουν ἢ μνήμη καὶ ὁ συνειρμός. (Συνήθως, τὴν προσταγὴ «Φέρε μου ἓνα κόκκινο λουλούδι!», δὲν τὴν ἐκτελοῦμε ψάχνοντας πρῶτα τὸ κόκκινο χρῶμα σ' ἓναν πίνακα καὶ φέρνοντας κατόπι ἓνα λουλούδι μὲ τὸ χρῶμα πὸ βρήκαμε στὸν πίνακα· ἀλλ' ὅμως ὅταν πρόκειται νὰ διαλέξουμε ἢ νὰ συνθέσουμε μιὰν ὀρισμένη ἀπόχρωση τοῦ κόκκινου, τότε μπορεῖ νὰ συμβεῖ νὰ χρησιμοποιήσουμε ἓνα ὑπόδειγμα ἢ ἓναν πίνακα.)

Ἄν ποῦμε πῶς ἓνας τέτοιος πίνακας εἶναι ἢ ἔκφραση ἑνὸς κανόνα τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ, τότε μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πῶς σ' ἐκεῖνο πὸ ὀνομάζουμε κανόνα ἑνὸς γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ, ταιριάζουν πολλοὶ διαφορετικοὶ ρόλοι.

54. Ἄς ἀναλογιστοῦμε τὰ εἶδη τῶν περιπτώσεων ὅπου λέμε πῶς ἓνα παιχνίδι παίζεται σύμφωνα μ' ἓναν ὀρισμένο κανόνα.

Ὁ κανόνας μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἐπιβοήθημα στὴ διδασκαλία τοῦ παιχνιδιοῦ. Ἀνακοινῶνουμε τὸν κανόνα στὸν μαθητευόμενο καὶ τὸν γυμνάζουμε στὴν ἐφαρμογὴ του.— Ἡ: ὁ κανόνας εἶναι ἓνα ἐργαλεῖο ἀπὸ τὰ ἴδια τὸ παιχνίδι. — Ἡ ἀκόμα: ὁ κανόνας δὲ χρησιμοποιεῖται οὔτε στὴ διδασχὴ οὔτε στὸ ἴδιο τὸ παιχνίδι, κι οὔτε κὰν βρίσκεται σ' ἓναν κατάλογο μὲ κανόνες. Μαθαίνει κανεὶς τὸ παιχνίδι, παρακολουθώντας πῶς παίζουν οἱ ἄλλοι. Λέμε ὅμως ὅτι παίζεται σύμφωνα μ' αὐτοὺς κι αὐτοὺς τοὺς κανόνες, ἐπειδὴ ἓνας παρατηρητὴς μπορεῖ νὰ διαγνώσει αὐτοὺς τοὺς κανόνες ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ παιχνιδιοῦ — σὰν ἓνα φυσικὸ νόμο στὸν ὅποιον ὑπακούουν οἱ κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ.— Σ' αὐτὴν ὅμως τὴν περίπτωσι, πῶς ξεχωρίζει ὁ παρατηρητὴς ἀνάμεσα σ' ἓνα σφάλμα τῶν παιχτῶν καὶ σὲ μιὰ σωστὴ κίνηση; — Γι' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ὑπάρχουν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα στὴ συμπεριφορὰ τῶν παιχτῶν. Σκέψου τὴν χαρακτηριστικὴ συμπεριφορὰ ἐκεῖνου πὸ διορθώνει ἓνα φραστικὸ λάθος. Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀναγνωρίσουμε πῶς κάποιος κάνει κάτι τέτοιο ἀκόμη κι ἂν δὲν καταλαβαίναμε τὴ γλώσσα πὸ μιλάει.

55. «Αὐτὸ πὸ ὑποσημαίνουν τὰ ὀνόματα τῆς γλώσσας πρέπει νὰ εἶναι ἀκατάστρεπτο. Γιατὶ πρέπει νὰ εἶναι δυνατὴ ἢ περιγραφὴ τῆς κατάστασις ὅπου ὅλα ὅσα μποροῦν νὰ καταστραφοῦν, ἔχουν καταστραφεῖ. Αὐτὴ ἢ περιγραφὴ θὰ περιέχει λέξεις· καὶ αὐτὸ πὸ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὲς δὲν γίνεται νὰ καταστραφεῖ, γιατί ἀλλιῶς, οἱ λέξεις δὲ θὰ εἶχαν σημασία». Δὲν μπορῶ νὰ πριονίσω τὸ κλαρί πάνω στὸ ὅποιο κάθομαι.

Θὰ μποροῦσε βέβαια κανεὶς, εὐθὺς ἀμέσως, ν' ἀντιτάξει πῶς αὐτὴ ἢ ἴδια ἢ περιγραφὴ δὲν πρέπει νὰ ὑπόκειται σὲ καταστροφὴ. — Ἄλλὰ ἐκεῖνο πὸ ἀντιστοιχεῖ στὴν κάθε λέξη τῆς περιγραφῆς, καὶ ἄρα δὲν γίνεται νὰ κατα-

στραφεῖ ἂν ἡ περιγραφή εἶναι ἀληθινή, εἶναι αὐτὸ πὺ δίνει στὶς λέξεις τὴ σημασία τους, — χωρὶς αὐτὸ οἱ λέξεις δὲν θὰ εἶχαν καμμιά σημασία.— Ἄλλὰ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος εἶναι βέβαια, μὲ κάποια ἔννοια, ἐκεῖνο πὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ὄνομά του, εἶναι ὅμως φθαρτός· ἀλλὰ τ' ὄνομά του δὲν χάνει τὴ σημασία του ὅταν ὁ φορέας καταστραφεῖ.— Ἐκεῖνο πὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ὄνομα καὶ πὺ χωρὶς αὐτό, τὸ ὄνομα δὲ θὰ εἶχε σημασία, εἶναι, λ.χ., ἓνα Παράδειγμα (Paradigma), πὺ χρησιμοποιεῖται στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὄνομα.

56. Τὶ συμβαίνει ὅμως ἂν δὲν ἀνήκει στὴ γλώσσα κανένα τέτοιο ὑπόδειγμα, καὶ ἐντυπώνουμε στὸ νοῦ, λ.χ. τὸ χρῶμα πὺ ὑποσημαίνει μιὰ λέξη; — «Καὶ ἂν τὸ κρατοῦμε στὸ νοῦ, τότε ὅταν προφέρουμε τὴ λέξη, τὸ χρῶμα παρουσιάζεται στὸ πνεῦμα μας. Τὸ χρῶμα λοιπὸν καθαυτὸ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἄφθαρτο, ἂν πρέπει νὰ ἔχουμε πάντοτε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ θυμόμαστε.» — Ἄλλὰ ἐμεῖς ποιὸ θεωροῦμε ὡς κριτήριον γιὰ τὸ ἂν τὸ θυμόμαστε σωστά; — Ὅταν, ἀντὶς νὰ δουλεύουμε μὲ τὴ μνήμη μας, δουλεύουμε μ' ἓνα ὑπόδειγμα, ὑπάρχουν περιστάσεις ὅπου λέμε πὺ τὰ χρώματα τοῦ ὑποδείγματος ἀλλοιώθηκαν· καὶ αὐτὸ τὸ κρίνουμε χάρις στὴ μνήμη. Ἄλλὰ μήπως δὲν μποροῦμε, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες, νὰ μιλήσουμε ἀκόμη καὶ γιὰ σκοτεινίασμα (λ.χ.) τῆς εἰκόνας στὴ μνήμη; Μήπως δὲν εἴμαστε στὸ ἔλεος τῆς μνήμης τόσο, ὅσο καὶ στὸ ἔλεος ἑνὸς ὑποδείγματος; (Γιατὶ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ: «Ἄν δὲν εἶχαμε μνήμη, θὰ εἴμασταν στὸ ἔλεος ἑνὸς ὑποδείγματος».) — Εἶτε, ἴσως, καὶ μιᾶς χημικῆς ἀντίδρασης. Φαντάσου πὺ πρέπει νὰ ζωγραφίσῃς μὲ ἓνα ὀρισμένο χρῶμα «X» καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ χρῶμα πὺ βλέπει κανεὶς ὅταν ἔνωθοῦν οἱ χημικὲς οὐσίες Η καὶ Θ. — Ὑπόθεσε τώρα πὺ μιὰ μέρα τὸ χρῶμα σοῦ φάνηκε πιὸ φωτεινὸ· λοιπὸν δὲ θάλεγες, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες: «Πρέπει νὰ κάνω λάθος· τὸ χρῶμα εἶναι βέβαια τὸ ἴδιο ὅπως καὶ χτές»; Αὐτὸ δείχνει πὺ δὲν μεταχειριζόμαστε πάντα ἐκεῖνο πὺ λέει ἡ μνήμη, σὰν ἀνώτατη καὶ ἀμετάκλητη ἐτυμηγορία.

57. «Ἐνα κόκκινο πράγμα μπορεῖ νὰ καταστραφεῖ, ἀλλὰ τὸ κόκκινο δὲν καταστρέφεται, καὶ γι' αὐτὸ ἡ σημασία τῆς λέξης 'κόκκινο' δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ κάποιου πράγματος.» — Ἀσφαλῶς δὲν ἔχει νόημα νὰ λέμε πὺ τὸ κόκκινο χρῶμα (τὸ χρῶμα, ὄχι ἡ χρωστικὴ οὐσία) σκίζεται ἢ γίνε-ται κομμάτια. Ἄλλὰ μήπως δὲ λέμε: «τὸ κόκκινο ξεθωριάζει»; Καὶ μὴν ἀρπάζεσαι ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὺ μποροῦμε πάντα νὰ τὸ φέρνουμε στὸ νοῦ μας, κι ὅταν ἀκόμα δὲν ὑπάρχει πιά τίποτα κόκκινο! Αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς, σὰν νὰ ἤθελες νὰ πεῖς πὺ, καὶ τότε ἀκόμη, θὰ ὑπῆρχε μιὰ χημικὴ ἀντίδραση πὺ παράγει μιὰ κόκκινη φλόγα. — Ἄλλὰ πὺ γίνεται νὰ τὸ λές, ὅταν δὲν μπορεῖς πιά νὰ θυμᾶσαι τὸ χρῶμα; — Ὅταν ξεχνᾶμε ποιὸ εἶναι τὸ χρῶμα πὺ ἔχει αὐτὸ τὸ ὄνομα, τότε αὐτὸ χάνει τὴ σημασία του γιὰ μᾶς· παναπεῖ, πὺ μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα, δὲ μποροῦμε νὰ παίξουμε πιά ἓνα ὀρισμένο γλωσσικὸ παιχνίδι. Καὶ τότε ἡ κατάσταση πρέπει νὰ παραβληθεῖ μὲ κείνην

όπου έχει χαθεί ένα παράδειγμα που ήταν ένα όργανο της γλώσσας μας.

58. «Όνομα θα λέω μονάχα εκείνο που δε μπορεί να στέκει στον συνδυασμό 'τό Χ υπάρχει'. — Έτσι λοιπόν δεν μπορούμε να πούμε 'τό κόκκινο υπάρχει' επειδή, αν δεν υπήρχε το κόκκινο, δεν θα μπορούσαμε διόλου να μιλάμε γι' αυτό». Πιο σωστά: "Αν πρέπει «τό Χ υπάρχει» να σημαίνει το ίδιο με «τό Χ» έχει σημασία, τότε αυτή δεν είναι μια πρόταση που πραγματεύεται για το Χ, αλλά μια πρόταση σχετική με τη χρήση που κάνουμε της γλώσσας μας, δηλαδή τη χρήση της λέξης «Χ».

"Όταν λέμε πώς οί λέξεις «τό κόκκινο υπάρχει» δεν δίνουν νόημα, μάς φαίνεται σά να λέμε κατιτί σχετικό με τη φύση του κόκκινου. Για την ακρίβεια, πώς το κόκκινο υπάρχει 'καθαυτό κι από μόνο του'. 'Η ίδια ιδέα—πώς αυτή είναι μια μεταφυσική απόφανση σχετική με το κόκκινο—έκφράζεται κι αν πούμε πώς το κόκκινο είναι άχρονο, και ίσως, ακόμα πιο έντονα, με τη λέξη «άφθαρτο».

"Όμως, εκείνο που θέλουμε πραγματικά είναι ν' αντιλαμβανόμαστε «τό κόκκινο υπάρχει» ως την απόφανση: 'Η λέξη «κόκκινο» έχει σημασία. 'Η, ίσως σωστότερα: «τό κόκκινο δεν υπάρχει» ως «'τό κόκκινο' δεν έχει σημασία.» Μονάχα, δε θέλουμε να πούμε πώς εκείνη ή έκφραση λέει αυτό, αλλά πώς αυτό θα έπρεπε να λέει, αν είχε νόημα. 'Αλλά πώς στην προσπάθεια να την πούμε, αντιφάσκει στον έαυτό της—άκριβώς γιατί το κόκκινο υπάρχει 'καθαυτό κι από μόνο του'. 'Ενώ μια αντίφαση υπάρχει μονάχα στο ακόλουθο: ή πρόταση μοιάζει να μιλάει για το χρώμα ενώ πρέπει να λέει κάτι σχετικό με τη χρήση της λέξης «κόκκινο». —'Αλλά στην πραγματικότητα λέμε, και με το παραπάνω, για ένα όρισμένο χρώμα πώς υπάρχει, κι αυτό σημαίνει το ίδιο μέ: υπάρχει κατιτί που έχει αυτό το χρώμα. Και ή πρώτη έκφραση δεν είναι λιγότερο άκριβής από τη δεύτερη. 'Ιδιαίτερα εκεί όπου 'έκείνο που έχει το χρώμα' δεν είναι φυσικό αντικείμενο.

59. «Τό όνομα υποσημαίνει μόνο εκείνο που είναι στοιχείο της πραγματικότητας. 'Εκείνο που δε μπορεί να καταστραφεί' εκείνο που μένει το ίδιο σ' όλες τις μεταβολές». — 'Αλλά τι είναι αυτό; — "Όσο λέγαμε την πρόταση, το είχαμε στο νοῦ μας! 'Εκφράζαμε μιάν έντελώς καθορισμένη ιδέα: μιάν όρισμένη εικόνα που θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε. Γιατί, ασφαλώς, ή έμπειρία δεν μάς δείχνει τέτοια στοιχεία. Βλέπουμε συστατικά μέρη ενός σύνθετου, λ.χ. μιās καρέκλας. Λέμε πώς ή ράχη είναι ένα μέρος της, αλλά κι αυτή με τη σειρά της είναι συνθεμένη από διάφορα κομμάτια ξύλου· ενώ ένα ποδάρι είναι ένα άπλο συστατικό μέρος. Και ακόμα βλέπουμε ένα σύνολο που μεταβάλλεται (καταστρέφεται) ενώ τὰ συστατικά μέρη του μένουν άμετάβλητα. Αυτά είναι τὰ υλικά από τὰ όποια κατασκευάζουμε εκείνη την εικόνα της πραγματικότητας.

60. "Όταν λέω: «ή σκούπα μου βρίσκεται στη γωνιά», — είναι αυτό πραγματικά μια απόφανση σχετική με το ξύλο και τη βούρτσα της σκούπας; Έτσι κι αλλιώς θα μπορούσε κανείς να αντικαταστήσει την απόφανση με άλλη που να προσδιορίζει τη θέση του ξύλου και τη θέση της βούρτσας. Και τώρα βέβαια, αυτή ή απόφανση είναι μια πιο αναλυμένη μορφή της πρώτης. — Άλλα για ποιό λόγο την λέω «πιο αναλυμένη»; — Καλά, γιατί αν ή σκούπα μου βρίσκεται εκεί, αυτό βέβαια σημαίνει, πως το ξύλο και ή βούρτσα πρέπει να είναι εκεί και να βρίσκονται σε μιάν ορισμένη σχέση το ένα με την άλλη· και αυτό ήταν, σα να λέγαμε, κρυμμένο στο νόημα της πρώτης πρότασης, και στην αναλυμένη πρόταση το έχουμε εκφράσει. Μήπως λοιπόν, όποιος λέει πως ή σκούπα βρίσκεται στη γωνιά, έννοει πραγματικά: εκεί είναι το ξύλο και ή βούρτσα, και το ξύλο είναι σφηνωμένο στη βούρτσα; — Αν ρωτούσαμε κάποιον αν είναι αυτό που έννοει, πιθανόν να μᾶς ἔλεγε πως δὲν εἶχε διόλου σκεφτεῖ το ξύλο χωριστά ή τή βούρτσα χωριστά. Και αυτή θα ήταν ή σωστή ἀπάντηση, γιατί δὲν εἶχε τήν πρόθεση να μιλήσει ιδιαίτερα για το ξύλο ή ιδιαίτερα για τή βούρτσα. Ὑπόθεσε πως ἀντίς: «Φέρε μου τή σκούπα» λές σε κάποιον: «Φέρε μου το σκουπόξυλο και τή βούρτσα που ἐφαρμόζει σ' αυτό» — Μήπως ή ἀπάντηση δὲν θα εἶναι: «Θές τή σκούπα; Και γιατί το λές αυτό τόσο παράξενα;» — Μήπως θα καταλάβει καλύτερα τήν πιο αναλυμένη πρόταση; — Αυτή ή πρόταση, μπορεί κανείς να πεί, πετυχαίνει το ίδιο ἀποτέλεσμα με τήν κοινή, ἀλλά μόνο με πιο περιφραστικό τρόπο. — Φαντάσου ένα γλωσσικό παιχνίδι όπου κάποιος λαβαίνει διαταγές να φέρνει ή να μετακινεί (ή κάτι ἀνάλογο) ὀρισμένα πράγματα που ἀποτελοῦνται ἀπό περισσότερα μέρη. Και δύο τρόπους παιχνιδιού: στον πρώτο (α) τὰ σύνθετα πράγματα (σκοῦπες, καρέκλες, τραπέζια κτλ.) ἔχουν ὀνόματα ὅπως στήν (15)· στον δεύτερο (β) μόνο τὰ μέρη ἔχουν ὀνόματα, και τὰ σύνολα περιγράφονται με τή βοήθειά τους. — Με ποιά έννοια λοιπόν, μιᾶ προσταγή στο δεύτερο παιχνίδι είναι μιᾶ αναλυμένη μορφή μιᾶς προσταγῆς στο πρώτο; Μήπως το πρώτο βρίσκεται κρυμμένο μέσα στο ἄλλο, και τώρα το ἀνασύρομε με τήν ἀνάλυση; — Είναι σωστό πως ή σκούπα διαλύεται όταν χωρίσει κανείς το ξύλο ἀπό τήν βούρτσα· ἀλλά μήπως γι' αυτό, και ή προσταγή να φέρουν τή σκούπα ἀποτελεῖται και αυτή ἀπό ἀντίστοιχα μέρη;

61. «Και ὅμως δὲ θα ἀρνηθεῖς πως μιᾶ ὀρισμένη προσταγή στο (α) λέει το ίδιο με μιᾶ προσταγή στο (β)· γιατί πως ἀλλιῶς θα ὀνομάσεις τή δεύτερη αν δὲν τήν ὀνομάσεις μιᾶ αναλυμένη μορφή τῆς πρώτης;» — Φυσικά, και γὰρ θα ἔλεγα πως μιᾶ προσταγή στο (α) ἔχει το ίδιο νόημα με μιᾶ προσταγή στο (β). Ἡ, ὅπως το εἶπα νωρίτερα: πετυχαίνουν το ίδιο ἀποτέλεσμα. Και αυτό σημαίνει: αν μου δείξουν μιᾶ προσταγή στο (α) και με ρωτήσουν: «Ποιά προσταγή στο (β) ἔχει το ίδιο νόημα;» ή ἀκόμα: «Με ποιά προσταγή στο (β) ἔρχεται σε ἀντίφαση;» θ' ἀπαντοῦσα με αὐτόν και αὐτόν τὸν τρόπο. Ἀλλά μ' αυτό, δὲν ἔχουμε πεί πως συμφωνήσαμε γενικά για τή χρήση τῆς

έκφρασης «έχει τὸ ἴδιο νόημα», ἢ, «πετυχαίνει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα». *Αλλωστε, μπορεῖ κανεὶς νὰ ρωτήσῃ σὲ ποιά περίπτωση λέμε: «Αὐτὲς εἶναι μονάχα δυὸ διαφορετικὲς μορφὲς τοῦ ἴδιου παιχνιδιοῦ».

62. Ὑπόθεσε, λ.χ., πὼς ἐκεῖνος ποὺ λαβαίνει τὶς ἐντολὲς στὰ (α) καὶ (β) κοιτάει, πρὶν φέρῃ τὰ ζητούμενα, ἕναν πίνακα ποὺ ἀντιστοιχίζει ὀνόματα καὶ εἰκόνες. Κάνει τὸ ἴδιο πρᾶγμα ὅταν ἐκτελεῖ μιὰ προσταγὴ στὸ (α) καὶ τὴν ἀντίστοιχη στὸ (β); — Καὶ ναὶ καὶ ὄχι. Μπορεῖς νὰ πεῖς: «Τὸ πνεῦμα τῶν δύο προσταγῶν εἶναι τὸ ἴδιο». Ἐδῶ, καὶ γὰρ θὰ ἔλεγα τὸ ἴδιο. — Ἀλλὰ δὲν εἶναι πάντα ξεκάθαρο τί πρέπει νὰ λέμε 'πνεῦμα' τῆς προσταγῆς. (Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μπορεῖ κανένας νὰ πεῖ γιὰ ὀρισμένα πρᾶγματα: ὁ σκοπὸς τοὺς εἶναι αὐτὸς καὶ κείνος. Τὸ οὐσιαστικὸ εἶναι πὼς αὐτὸ εἶναι μιὰ λάμπα, χρησιμεύει γιὰ νὰ φωτίζει — πὼς στολίζει τὸ δωμάτιο, πὼς γεμίζει ἕναν ἀδειανὸ χῶρο, κτλ., δὲν εἶναι οὐσιαστικὸ. Ἀλλὰ τὸ οὐσιαστικὸ καὶ τὸ μὴ οὐσιαστικὸ δὲν ξεχωρίζουν πάντα καθαρὰ).

63. Ἀλλὰ ἢ ἔκφραση: Μιὰ πρόταση στὸ (β) εἶναι 'ἀναλυμένη' μορφή τῆς πρότασης στὸ (α), εὐκόλα μᾶς παρασύρει καὶ νομίζουμε ὅτι ἡ πρώτη μορφή εἶναι πιὸ θεμελιακὴ, πὼς αὐτὴ μόνο δείχνει τί ἐννοοῦμε μὲ τὴν ἄλλη, κτλ. Λ.χ. σκεφτόμαστε: Λεῖπει ἢ ἀνάλυση σ' ὅποιον ἔχει μονάχα τὴ μὴ ἀναλυμένη μορφή, ἀλλὰ ὅποιος ξέρει τὴν ἀναλυμένη μορφή, αὐτὸς τὰ ἔχει ὅλα. — Ἀλλὰ μήπως δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ὅπως καὶ στὴν ἄλλη, χάνεται μιὰ ἄποψη τοῦ πρᾶγματος;

64. *Ἄς φανταστοῦμε πὼς τροποποιοῦμε τὸ παιχνίδι (48) ἔτσι ὥστε τὰ ὀνόματα νὰ μὴ ὑποσημαίνουν μονόχρωμα τετράγωνα ἀλλὰ ὀρθογώνια ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δυὸ τέτοια τετράγωνα. Ἐνα τέτοιο ὀρθογώνιο ἂς τὸ ὀνομάσουμε «Υ»· ἕνα ὀρθογώνιο μισὸ πράσινο μισὸ λευκό, ἂς τὸ ὀνομάσουμε «Φ», κτλ. Δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε ἀνθρώπους ποὺ νὰ ἔχουν ὀνόματα γιὰ τέτοιους συνδυασμοὺς χρωμάτων, ἀλλὰ ὄχι καὶ γιὰ κάθε χρῶμα χωριστά; Συλλογίσου τὶς περιπτώσεις ὅπου λέμε: «Αὐτὴ ἡ σύνθεση χρωμάτων (λ.χ. ἡ Γαλλικὴ σημαία) ἔχει ἕναν ἐντελῶς ξεχωριστὸ χαρακτήρα.»

Ὡς ποῖο σημεῖο, τὰ σημεῖα αὐτοῦ τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἀνάλυση; Πράγματι, ἴσαμε ποὺ ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ παιχνίδι μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ (48); — Εἶναι πάντως ἕνα ἄλλο γλωσσικὸ παιχνίδι· ἀκόμη κι ἂν συγγενεῦει μὲ τὸ (48).

65. Ἐδῶ σκοντάφτουμε στὸ μεγάλο ρῶτημα ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις. Γιατί θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μοῦ ἀντιτάξῃ: «Διαλέγεις τὸν πιὸ εὐκόλο τρόπο! Μιλᾶς γιὰ κάθε λογῆς γλωσσικὸ παιχνίδι, ἀλλὰ πουθενὰ δὲν λὲς πιὸ εἶναι τὸ οὐσιαστικὸ στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι,

καὶ ἄρα καὶ στὴ γλῶσσα· τί τὸ κοινὸ ἔχουν ὅλες αὐτὲς οἱ διαδικασίες ποὺ τίς κάνει νὰ εἶναι γλῶσσα ἢ μέρη μιᾶς γλῶσσας. Ἔτσι ἀπαλλάσσεις τὸν ἑαυτὸ σου ἀπὸ ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ μέρος τῆς ἔρευνας ποὺ κάποτε ἦταν ἡ μεγαλύτερη σπαζοκεφαλιά σου: ἐκεῖνο ποὺ ἀφοροῦσε τὴ γενικὴ μορφή τῆς πρότασης καὶ τῆς γλῶσσας».

Αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια. — Ἄντι νὰ παρουσιάσω κάτι τὸ κοινὸ σ' ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ὀνομάζουμε γλῶσσα, λέω πῶς αὐτὰ τὰ φαινόμενα δὲν ἔχουν τίποτε κοινό, ποὺ ἐξαιτίας του χρησιμοποιοῦμε γιὰ ὅλα τους τὴν ἴδια λέξη, — ἀλλὰ πῶς *συγγενεύουν* ἀναμεταξύ τους μὲ πολλοὺς καὶ διαφορετικοὺς τρόπους. Χάρη σ' αὐτὴ τὴ συγγένεια, ἢ σ' αὐτὲς τίς συγγένειες, τὰ ὀνομάζουμε ὅλα «γλῶσσες». Αὐτὸ θὰ δοκιμάσω νὰ τὸ ἐξηγήσω.

66. Παρατήρησε λ.χ. τίς διαδικασίες ποὺ ὀνομάζουμε «παιχνίδια». Ἐννοῶ τὰ παιχνίδια πάνω σὲ σκακιέρα, τὰ χαρτιά, παιχνίδια μὲ μπάλα, ἀγῶνες σὲ γήπεδο, κι ἄλλα. Τί εἶναι κοινὸ σὲ ὅλα αὐτά; — Μὴ λές: «Πρέπει νὰ ἔχουν κάτι κοινό, ἀλλιῶτικα δὲν θὰ τὰ λέγαμε 'παιχνίδια'», ἀλλὰ *κοίτα νὰ δεῖς* ἂν ἔχουν κάτι κοινό. — Γιατί ἂν τὰ κοιτάξεις, δὲν θὰ δεῖς κάτι ποὺ εἶναι κοινὸ σὲ ὅλα, ἀλλὰ θὰ δεῖς ὁμοιότητες, συγγένειες, καὶ μάλιστα μιὰ ὀλάκερη σειρά. Ἐπαναλαμβάνω: Μὴ σκέφτεσαι, ἀλλὰ *κοίτα!* — Κοίτα λ.χ. τὰ παιχνίδια πάνω σὲ σκιακιέρα μὲ τίς πολλαπλές τους συγγένειες. Τώρα πέραν στὰ χαρτιά: ἐδῶ βρίσκεις πολλὲς ἀντιστοιχίες μὲ ἐκεῖνα τῆς πρώτης ὁμάδας, ἀλλὰ πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα χάνονται, καὶ ἐμφανίζονται ἄλλα. Ἄν τώρα περάσουμε στὰ παιχνίδια μὲ τὴ μπάλα, διατηρεῖται κάτι τὸ κοινό, ἀλλὰ καὶ πολλὰ χάνονται. — Εἶναι ὅλα τους 'διασκεδαστικά'; Σύγκρινε τὸ σκάκι μὲ τὸ παιχνίδι τῆς τρίλιζας. Ἡ μήπως ὑπάρχει πάντοτε νίκη καὶ ἥττα ἢ ἀνταγωνισμὸς τῶν παιχτῶν; Σκέψου τίς πασιέντζες. Στὰ παιχνίδια μὲ τὴ μπάλα ὑπάρχουν νικητὲς καὶ νικημένοι· ἀλλὰ ὅταν ἓνα παιδί ρίχνει τὴ μπάλα στὸν τοῖχο καὶ τὴν πιάνει ξανά, αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ ἔχει χαθεῖ. Τώρα κοίτα τοὺς ρόλους ποὺ παίζουν ἡ ἐπιδεξιότητα καὶ ἡ τύχη. Καὶ πόσο διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἐπιδεξιότητα στὸ σκάκι ἀπὸ τὴν ἐπιδεξιότητα στὸ τέ-νις. Σκέψου τώρα τὰ παιχνίδια τοῦ τύπου γύρω-γύρω-ὄλοι: ἐδῶ ὑπάρχει τὸ στοιχεῖο τῆς διασκέδασης, ἀλλὰ πόσα ἀπὸ τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα ἔχουν χαθεῖ! Καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μποροῦμε νὰ ἐξετάσουμε πολλὲς ἄλλες ὁμάδες ἀπὸ παιχνίδια. Νὰ δοῦμε ὁμοιότητες νὰ προβάλλουν καὶ νὰ χάνονται.

Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐξέτασης εἶναι: Βλέπουμε ἓνα πολύπλοκο διχτυωτὸ ἀπὸ ὁμοιότητες ποὺ μπαίνουν ἢ μιὰ στὰ ὄρια τῆς ἄλλης καὶ διασταυρῶνται. Ὅμοιότητες στὶς χοντρὲς γραμμὲς καὶ στὶς λεπτομέρειες.

67. Δὲν βρίσκω καλύτερο χαρακτηρισμὸ γι' αὐτὲς τίς ὁμοιότητες ἀπὸ τίς λέξεις «ὁμοιότητες στὴν οἰκογένεια»: γιατί μὲ τὸν ἴδιο τρόπο διασταυρῶ-

νονται καὶ μπαίνουν ἢ μιὰ στὰ ὅρια τῆς ἄλλης καὶ οἱ διάφορες ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ μέλη μιᾶς οἰκογένειας: διάπλαση, χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου, χρῶμα τῶν ματιῶν, βάδισμα, ἰδιοσυγκρασία, κτλ. — Καὶ θὰ λέω: τὰ 'παιχνίδια' ἀποτελοῦν μιὰν οἰκογένεια.

Ἐξίσου οἰκογένεια, ἀποτελοῦν λ.χ. τὰ εἶδη τῶν ἀριθμῶν. Γιατὶ ὀνομάζουμε κατιτὶ «ἀριθμὸς»; Λοιπὸν, ἴσως γιατί ἔχει μιὰ — ἄμεση — συγγένεια μὲ κατιτὶ ποῦ ὡς τώρα τὸ ἔλεγαν ἀριθμὸ. Καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, αὐτὸ ἀποκτᾷ μιὰν ἔμμεση συγγένεια μὲ ἄλλα πράγματα ποῦ κι αὐτὰ τὰ λέμε ἔτσι. Καὶ ἐπεκτείνουμε τὴν ἔννοιά μας τοῦ ἀριθμοῦ ὅπως ὅταν, κλώθοντας ἓνα νῆμα, στρίβουμε ἵνα μὲ ἵνα. Ἡ στερεότητα τοῦ νήματος δὲν ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι μιὰ καὶ μόνη ἵνα διατρέχει ὄλο του τὸ μῆκος' ἀλλὰ στὴν ἐπαλληλία πολλῶν ἰνῶν.

Ἄλλὰ ἂν κάποιος ἠθέλε νὰ πεῖ: «Λοιπὸν ὑπάρχει κατιτὶ κοινὸ σ' ὅλες αὐτὲς τίς κατασκευές, — καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ διάζευξη ὄλων αὐτῶν τῶν ιδιοτήτων», θὰ τοῦ ἀπαντοῦσα: τώρα παίζεις μὲ μιὰ λέξη. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ: Κάτι διατρέχει ὁλόκληρο τὸ νῆμα κι αὐτὸ εἶναι ἡ ἀδιάκοπη ἐπαλληλία τῶν ἰνῶν.

68. «Ἐντάξει· γιὰ σένα λοιπὸν ἡ ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ ὀρίζεται ὡς τὸ λογικὸ ἄθροισμα τῶν ἀκόλουθων ἐπιμέρους ἔννοιῶν, ποῦ συγγενεύουν μεταξὺ τους: ἀπόλυτος ἀριθμὸς, ρητὸς ἀριθμὸς, πραγματικὸς ἀριθμὸς, κτλ., καὶ παρόμοια, ἡ ἔννοια τοῦ παιχνιδιοῦ ὡς τὸ λογικὸ ἄθροισμα τῶν ἀντιστοιχῶν ἐπιμέρους ἔννοιῶν». — Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι ἔτσι: Γιατὶ μπορῶ νὰ βάλω στὴν ἔννοια 'ἀριθμὸς' αὐστηρὰ ὅρια, δηλαδή νὰ χρησιμοποιῶ τὴ λέξη «ἀριθμὸς» γιὰ νὰ ὑποσημαίνω μιὰν αὐστηρὰ καθορισμένη ἔννοια· ἀλλὰ μπορῶ καὶ νὰ τὴ χρησιμοποιῶ ἔτσι ποῦ ἡ ἔκταση τῆς ἔννοιας νὰ μὴν κλείνεται ἀπὸ ἓνα σύνορο. Καὶ ἀκριβῶς ἔτσι χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη «παιχνίδι». Λοιπὸν, πῶς ὀροθετεῖται ἡ ἔννοια τοῦ παιχνιδιοῦ; Τί εἶναι ἀκόμη παιχνίδι, καὶ τί δὲν εἶναι παιχνίδι; Μπορεῖς νὰ δώσεις ἓνα ὄριο; Ὁχι. Μπορεῖς νὰ χαράξεις κάποιον ὄριο, γιατί δὲν ἔχει ἀκόμη χαραχτεῖ κανένα. (Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν σὲ εἶχε ποτὲ ἐνοχλήσει ὅταν μεταχειρίζοσταν τὴ λέξη «παιχνίδι».)

«Τότε λοιπὸν ἡ χρῆση τῆς λέξης εἶναι ἀκανόνιστη· τὸ 'παιχνίδι' ποῦ παίζουμε μ' αὐτὴν δὲν εἶναι κανονισμένο». — Δὲν εἶναι παντοῦ περιορισμένο ἀπὸ κανόνες, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὑπάρχει κανόνας ποῦ νὰ ρυθμίζει, λ.χ., πόσο ψηλὰ ἢ μὲ πόση δύναμη ἐπιτρέπεται νὰ ρίξει κανεὶς τὴ μπάλα· ὡστόσο, τὸ τένις εἶναι παιχνίδι, καὶ μάλιστα ἔχει κανόνες.

69. Τότε πῶς θὰ ἐξηγήσουμε σὲ κάποιον τί εἶναι ἓνα παιχνίδι; Πιστεύω πῶς θὰ τοῦ περιγράψουμε *παιχνίδια*, καὶ μπορεῖ νὰ προσθέσουμε: «αὐτό,

καὶ παρόμοια, ὀνομάζονται 'παιχνίδια'». Μήπως ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ξέρουμε περισσότερα; Τάχα μόνο στοὺς ἄλλους δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τί ἀκριβῶς εἶναι ἓνα παιχνίδι; — Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀμάθεια. Δὲν γνωρίζουμε τὰ ὅρια γιατί δὲν ἔχουν χαραχτεῖ. Ὅπως εἶπα, μποροῦμε νὰ χαράξουμε ἓνα ὄριο— γιὰ ἓναν εἰδικὸ σκοπὸ. Μήπως μόνο ἔτσι κάνουμε τὴν ἔννοια εὐχρηστη; Ἄσφαλῶς ὄχι. Ἐκτὸς ἂν πρόκειται γι' αὐτὸν τὸν ἰδιαίτερο σκοπὸ. Τόσο λίγο γίνεται ἡ ἔννοια εὐχρηστη, ὅσο εὐχρηστο γίνηκε τὸ μέτρο μήκους 'ἓνα πόδι' χάρις στὸν ὀρισμὸ «1 πόδι = 75 cm». Καὶ ἂν θές νὰ πεῖς: «Ὅμως πρὶν, δὲν ἦταν διόλου ἀκριβὲς μέτρο γιὰ τὸ μήκος», ἐγὼ σοῦ ἀπαντῶ: καλὰ, τότε λοιπὸν ἦταν ἓνα ἀνακριβὲς μέτρο. — Ἄν καὶ ἀκόμη μοῦ χρωστᾶς τὸν ὀρισμὸ τῆς ἀκρίβειας.

70. «Ἄλλὰ ἂν ἔτσι τὴν ἔννοια 'παιχνίδι' δὲν τὴν κλείνουν ὅρια, τότε δὲν ξέρεις πραγματικὰ τί ἐννοεῖς μὲ 'παιχνίδι'». — Ὅταν δίνω τὴν περιγραφή: «τὸ ἔδαφος ἦταν ὅλο σκεπασμένο μὲ φυτὰ» — θές νὰ πεῖς πῶς δὲν ξέρω γιὰ ποιὸ πράγμα μιλῶ πρὶν μπορέσω νὰ δώσω ἓναν ὀρισμὸ τοῦ φυτοῦ; Μιὰ ἐξήγηση αὐτοῦ ποῦ ἐννοῶ, θὰ ἦταν, λ.χ., ἓνα σχέδιο καὶ οἱ λέξεις: «Τὸ ἔδαφος εἶχε αὐτὴν περίπου τὴν ὄψη». Μπορεῖ καὶ νὰ πῶ: «Εἶχε ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ὄψη». — Ὑπῆρχαν ἐκεῖ λοιπὸν, ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ χορτάρι καὶ αὐτὰ τὰ φύλλα, σ' αὐτὴ τὴ διάταξη; Ὁχι, δὲν σημαίνει κάτι τέτοιο. Καὶ μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, δὲν θὰ παραδεχόμεν ὡς ἀκριβὴ καμιάν εἰκόνα.

71. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἡ ἔννοια παιχνίδι εἶναι μιὰ ἔννοια μὲ θολὲς ἄκριες. — «Ἄλλὰ μιὰ θολὴ ἔννοια εἶναι ἀκόμη ἔννοια;» — Εἶναι μιὰ θολὴ φωτογραφία ἀκόμη εἰκόνα ἐνὸς ἀνθρώπου; Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντικαταστήσει μὲ ὄφελος μιὰ θολὴ φωτογραφία μὲ μιὰ εὐκρινή; Καὶ δὲν εἶναι συχνὰ ἡ θολὴ ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποῦ μᾶς χρειάζεται;

Ὁ Frege* συγκρίνει τὴν ἔννοια μὲ μιὰ περιοχὴ καὶ λέει πῶς μιὰ περιοχὴ μὲ ἀσαφῆ ὅρια δὲν γίνεται νὰ ὀνομαστεῖ οὔτε κἀν περιοχὴ. Αὐτὸ ὅμως ἴσως νὰ σημαίνει πῶς δὲν μποροῦμε νὰ κάνουμε τίποτα μ' αὐτὴν. — Ἄλλὰ μήπως δὲν ἔχει νόημα νὰ ποῦμε: «Στάσου περίπου ἐκεῖ»; Φαντάσου πῶς στεκόμουν μὲ κάποιον σὲ μιὰ πλατεία καὶ ἔλεγα αὐτὸ τὸ πράγμα. Λέγοντάς το δὲ χαράζω κανένα ὄριο, ἀλλὰ ἴσως κάνω μιὰ κίνηση μὲ τὸ χέρι — σὰ νὰ τοῦ ἔδειχνα ἓνα ὀρισμένο σημεῖο. Καὶ ἀκριβῶς ἔτσι μπορεῖ κανεὶς νὰ

Κάποιος μοῦ λέει: «Μάθε τὰ παιδιὰ ἓνα παιχνίδι!» Τὰ μαθαίνω νὰ παίζουν μαρμπούτι κι ὁ ἄλλος μοῦ λέει: «Δὲν ἐννοοῦσα ἓνα τέτοιο παιχνίδι». Ἄραγε, ἔπρεπε νὰ τοῦρθει στὸ νοῦ ἡ ἐξαίρεση τοῦ παιχνιδιοῦ μὲ τὰ ζάρια, καθὼς μοῦ ἔδινε τὴν προσταγή;

** Στὸ Grundgesetze der Arithmetik (Βασικοὶ Νόμοι τῆς Ἀριθμητικῆς) 2 τόμ. Ἰέννα 1893-1903, τόμ. II § 56, σελ. 69. [ΣτΜ]

ἐξηγήσει τί εἶναι ἓνα παιχνίδι. Δίνει κανεῖς παραδείγματα καί θέλει νά τὰ καταλαβαίνουν μέ ἓναν ὀρισμένο τρόπο. — Μ' αὐτήν τήν ἔκφραση δέν ἔννοῶ: μ' αὐτά τὰ παραδείγματα πρέπει κανεῖς νά δεῖ τὸ κοινὸ πρᾶγμα ποῦ ἐγώ — γιά ἓναν ὀποιονδήποτε λόγο — δέν μπόρεσα νά ἐκφράσω. Ἄλλά: ὀφείλει τώρα νά *χρησιμοποιεῖ* αὐτά τὰ παραδείγματα μέ ὀρισμένο τρόπο. Ἐδῶ, νά δίνεις παραδείγματα δέν εἶναι ἓνα πλάγιο μέσο ἐξηγήσεως — γιὰτί τάχα λείπει καλύτερο. Γιατί κάθε γενικὸς ὀρισμὸς μπορεῖ νά παρανοηθεῖ. Ἔτσι ἀκριβῶς παίζουμε τὸ παιχνίδι. (Ἐννοῶ τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι μέ τὴ λέξη «παιχνίδι».)

72. *Νά βλέπουμε τὸ κοινὸ.* Ὑπόθεσε πῶς δείχνω σέ κάποιον διαφορετικῆς χρωματιστῆς εἰκόνες καί λέω: «Τὸ χρῶμα ποῦ βλέπεις σέ ὅλες αὐτῆς λέγεται ἄχρα». — Αὐτὸ εἶναι ἓνα ὀρισμὸς ποῦ ὁ ἄλλος θὰ τὸν καταλάβει στὸ βαθμὸ ποῦ ψάχνει, καί βρίσκει, τί τὸ κοινὸ ἔχουν ἐκεῖνες οἱ εἰκόνες. Τότε θὰ μπορεῖ νά δεῖ αὐτὸ ποῦ εἶναι κοινὸ, νά τὸ καταδείξει.

Παράβαλε μέ τοῦτο: Τοῦ δείχνω φιοῦρες διαφορετικῶν μορφῶν, ὅλες τους ζωγραφισμένες μέ τὸ ἴδιο χρῶμα καί λέω: «Ἐκεῖνο ποῦ ἔχουν κοινὸ μεταξύ τους αὐτῆς οἱ μορφές, λέγεται ἄχρα».

Καί παράβαλε μέ τοῦτο: τοῦ δείχνω ὑποδείγματα διαφορετικῶν ἀποχρώσεων τοῦ μπλέ καί λέω: «Τὸ χρῶμα ποῦ εἶναι κοινὸ σ' ὅλα αὐτά, τὸ λέω ἄμπλέ».

73. Ἄν κάποιος μοῦ ἐξηγεῖ τὰ ὀνόματα τῶν χρωμάτων δείχνοντάς μου ἓνα ὑπόδειγμα καί λέγοντας: «Αὐτὸ τὸ χρῶμα λέγεται ἄμπλέ, αὐτὸ ἄπράσινο,», αὐτὴ ἢ περίπτωση μπορεῖ νά συγκριθεῖ, ἀπὸ πολλῆς ἀπόψεως, μέ κείνην ὅπου μοῦ βάζει στὸ χέρι ἓναν πίνακα, στὸν ὀποῖο κάτω ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα τῶν χρωμάτων, βρίσκονται γραμμένες οἱ λέξεις. — Ἄν καί αὐτὴ ἢ σύγκριση μπορεῖ νά παραπλανήσει μέ πολλοὺς τρόπους. — Τεῖνει κανεῖς τώρα, νά ἐπεκτείνει τὴ σύγκριση: Νά ἔχεις καταλάβει τὸν ὀρισμὸ, σημαίνει νά ἔχεις καταλάβει τὴν ἔννοια τοῦ ὀριζόμενου, καί αὐτὸ εἶναι ἓνα ὑπόδειγμα ἢ μιὰ εἰκόνα. Ἄν τώρα κάποιος μοῦ δείξει διαφορετικὰ φύλλα καί πεῖ: «Αὐτὸ λέγεται ἄφύλλο», ἀποκτῶ μιὰν ἔννοια τῆς μορφῆς τοῦ φύλλου, μιὰν εἰκόνα του στὸ νοῦ μου. — Μὰ τότε, τί ὄψη ἔχει ἢ εἰκόνα ἓνός φύλλου ποῦ δέν δείχνει μιὰν ὀρισμένη μορφή, ἀλλὰ ἄκεῖνο ποῦ εἶναι κοινὸ σ' ὅλες τῆς μορφῆς φύλλων; Ποιὰν ἀπόχρωση ἔχει τὸ ἄπόδειγμα στὸ νοῦ μου τοῦ πρᾶσινου χρώματος; — τοῦ ὑποδείματος ποῦ εἶναι κοινὸ σ' ὅλους τοὺς τόνους τοῦ πρᾶσινου;

«Μήπως δέν γίνεται νά ὑπάρχουν τέτοια γενικὰ ὑποδείγματα; Ἄς ποῦμε ἓνα σχηματικὸ φύλλο ἢ ἓνα ὑπόδειγμα τοῦ καθαροῦ πρᾶσινου;» — Καί βέβαια γίνεται! Ἄλλά, ἂν θ' ἀντιληφθεῖ κανεῖς αὐτὸ τὸ σχῆμα ὡς σχῆμα

καὶ ὄχι ὡς μορφή ἐνὸς ὀρισμένου φύλλου, καὶ ἂν θ' ἀντιληφθεῖ ἓνα πινακίδιο καθαροῦ πράσινου ὡς ὑπόδειγμα ὄλων ἐκείνων ποῦ εἶναι πρασινωπά, καὶ ὄχι ὡς ὑπόδειγμα γιὰ τὸ καθαρὸ πράσινο, αὐτὸ ἐγκείται, μὲ τὴ σειρά του, στὸν τρόπο ἐφαρμογῆς αὐτῶν τῶν ὑποδειγμάτων.

Ἄναρωτήσου: Τί *μορφή* πρέπει νὰ ἔχει τὸ ὑπόδειγμα τοῦ πράσινου χρώματος; Πρέπει νὰ εἶναι ὀρθογώνιο; Ἡ μήπως τότε θὰ ἦταν τὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὰ πράσινα ὀρθογώνια; — Μήπως λοιπὸν πρέπει νὰ ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα; Καὶ τότε τί μᾶς ἐμποδίζει νὰ τὸ θεωρήσουμε — δηλαδή νὰ τὸ χρησιμοποιήσουμε — ὡς ὑπόδειγμα τῆς ἀκανόνιστης μορφῆς;

74. Ἐδῶ ἀνήκει καὶ ἡ σκέψη πῶς αὐτὸς ποῦ βλέπει αὐτὸ τὸ φύλλο ὡς ὑπόδειγμα τῆς γενικῆς μορφῆς τοῦ φύλλου, τὸ βλέπει διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνον ποῦ τὸ θεωρεῖ, ἅς ποῦμε, ὡς ὑπόδειγμα γι' αὐτὴν τὴν ὀρισμένη μορφή. Λοιπὸν, αὐτὸ θὰ μπορούσε βέβαια νὰ εἶναι ἔτσι — ἂν καὶ δὲν εἶναι ἔτσι —, γιὰτὶ αὐτὸ δὲν θὰ σήμαινε παρὰ μονάχα, πῶς σύμφωνα μὲ τὴν ἐμπειρία, αὐτὸς ποῦ βλέπει τὸ φύλλο μὲ ἓναν ὀρισμένο τρόπο, τὸ χρησιμοποιεῖ μὲ αὐτὸν καὶ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἢ σύμφωνα μὲ αὐτοὺς καὶ αὐτοὺς τοῦ κανόνες. Φυσικά, ὑπάρχει ἓνα βλέπω ἔτσι καὶ ἓνα βλέπω ἄλλιῶς· καὶ ὑπάρχουν ἀκόμα περιπτώσεις ὅπου αὐτὸς ποῦ βλέπει ἓνα ὑπόδειγμα ἔτσι, θὰ τὸ χρησιμοποιεῖ γενικὰ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, καὶ ἄλλιῶτικα ὅποιος τὸ βλέπει διαφορετικὰ. Ἐκεῖνος, λ.χ., ποῦ βλέπει τὸ σχηματικὸ σχεδίασμα ἐνὸς κύβου ὡς ἐπίπεδο σχῆμα ποῦ τὸ ἀποτελοῦν ἓνα τετράγωνο καὶ δυὸ ρόμβοι, ἴσως θὰ ἐκτελέσει τὴν ἐντολή: «Φέρε μου κάτι σὰν αὐτό!» διαφορετικὰ ἀπὸ ἓναν ἄλλον ποῦ βλέπει τὴν εἰκόνα ὡς τρισδιάστατη.

75. Τί σημαίνει: ξέρω τί εἶναι ἓνα παιχνίδι; Τί σημαίνει νὰ τὸ ξέρω καὶ νὰ μὴ μπορῶ νὰ τὸ πῶ; Μήπως αὐτὴ ἡ γνώση εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἰσοδύναμη μὲ ἓναν ὀρισμὸ ποῦ δὲν διατυπώθηκε; Ἐτσι πού, ἂν αὐτὸς εἶχε διατυπωθεῖ, θὰ μπορούσα νὰ τὸν ἀναγνωρίσω ὡς ἔκφραση τῆς γνώσης μου; Ἡ γνώση μου, ἢ ἔννοια ποῦ ἔχω τοῦ παιχνιδιοῦ, δὲν ἔχει μήπως διατυπωθεῖ ὀλότελα στὶς ἐξηγήσεις ποῦ θὰ μπορούσα νὰ δώσω; Δηλαδή στὸ γεγονὸς πῶς περιγράφω παραδείγματα διαφόρων τύπων παιχνιδιοῦ· πῶς δείχνω πῶς εἶναι δυνατό νὰ κατασκευαστοῦν, κατ' ἀναλογία μ' αὐτά, ἓνα σωρὸ ἄλλα παιχνίδια· πῶς λέω ὅτι αὐτὸ τὸ πράγμα δύσκολα πιά θὰ τὸ ἔλεγα παιχνίδι· καὶ ἄλλα παρόμοια.

76. Ἄν ἓνας χάραζε μιὰ σαφὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ, θὰ μπορούσα νὰ μὴ τὴν ἀναγνωρίσω ὡς ἐκείνην, ποῦ καὶ γὰρ ἤθελα πάντα νὰ χαράξω, ἢ τὴν εἶχα χαράξει νοητά. Ἀφοῦ διόλου δὲν ἤθελα νὰ χαράξω μιὰ γραμμὴ. Τότε μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ: ἢ ἔννοια ποῦ ἔχει δὲν εἶναι ἴδια μὲ τὴ δική μου, ἀλλὰ συγγενεῦει μ' αὐτήν, καὶ ἢ συγγένεια εἶναι ἐκείνη ἀνάμεσα σὲ δυὸ εἰκόνες, ποῦ ἢ μιὰ τους ἀποτελεῖται ἀπὸ χρωματιστὲς κηλίδες μὲ ἀόριστα ὄρια,

καὶ ἡ ἄλλη, ἀπὸ κηλίδες ποὺ ἔχουν τὴ μορφή καὶ τὴ διανομὴ ὅμοιες μὲ τὶς κηλίδες τῆς πρώτης, ἀλλὰ τὰ ὄριά τους εἶναι ξεκάθαρα. Ἡ συγγένεια εἶναι τὸ ἴδιο ἀναμφισβήτητη ὅσο καὶ ἡ διαφορὰ.

77. Καὶ ἂν συνεχίσουμε λίγο ἀκόμη αὐτὴ τὴ σύγκριση, εἶναι σαφές πὼς ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖον ἡ εὐκρινὴς εἰκόνα *μπορεῖ* νὰ μοιάζει μὲ τὴ θολή, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἀσάφειας τῆς δεύτερης. Ὑπόθεσε πὼς ὀφείλεις, μὲ πρότυπο μιὰ θολή εἰκόνα, νὰ σχεδιάσεις μιὰν ἀντίστοιχη σαφὴ εἰκόνα. Στὴ μιὰ ὑπάρχει ἓνα ἀσαφές κόκκινο ὀρθογώνιο: ἐσύ, στὴ θέση του, βάζεις ἓνα εὐκρινές. Ἀσφαλῶς — εἶναι δυνατὸ νὰ κατασκευαστοῦν περισσότερα τέτοια σαφὴ ὀρθογώνια ποὺ θ' ἀντιστοιχοῦν στὸ ἀσαφές. — Ἄν ὅμως, στὸ πρωτότυπο τὰ χρώματα συγχέονται χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἴχνος ἀπὸ σύνορο — δὲν θὰ εἶναι ἄραγε ἀνέλπιδη ἢ προσπάθεια νὰ σχεδιάσεις μιὰ ξεκάθαρη εἰκόνα ποὺ ν' ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀσαφή; Μήπως δὲν θᾶπρεπε τότε νὰ πεῖς: «Ἐδῶ θὰ μποροῦσα τὸ ἴδιο καλὰ νὰ σχεδιάσω ἓναν κύκλο ὅσο κι ἓνα ὀρθογώνιο ἢ μιὰ καρδιά, ἀφοῦ ὅλα τὰ χρώματα συγχέονται τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο. Ὅλα αὐτὰ εἶναι σωστά· καὶ τίποτε δὲν εἶναι σωστό». — Καὶ σ' αὐτὴ τὴ θέση βρίσκεται ὁποῖος λ.χ. γυρεύει στὴν αἰσθητικὴ ἢ στὴν ἠθικὴ ὀρισμοὺς ποὺ ν' ἀντιστοιχοῦν στὶς ἐννοιές μας.

Ὅταν ἔχεις αὐτὴ τὴ δυσκολία, ν' ἀναρωτιέσαι πάντα: Πὼς μάθαμε τὴ σημασία αὐτῆς τῆς λέξης (λ.χ., «καλό»); Ἀπὸ ποιά παραδείγματα; Σὲ ποιά γλωσσικὰ παιχνίδια; Τότε θὰ δεῖς εὐκολότερα πὼς ἡ λέξη πρέπει νὰ ἔχει μιὰ οἰκογένεια ἀπὸ σημασίες.

78. Παράβαλε: *ξέρω* καὶ *λέω*:

πόσα μέτρα εἶναι τὸ ὕψος τοῦ Λευκοῦ Ὄρους —
πὼς χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «παιχνίδι» —
τί ἦχο βγάζει ἓνα κλαρίνο.

Ἐκεῖνος ποὺ ἀπορεῖ γιὰ τὸ γεγονὸς πὼς εἶναι δυνατὸ νὰ ξέρει κανεὶς κατιτὶ καὶ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ τὸ πεῖ, σκέφτεται ἴσως μιὰ περίπτωση σὰν τὴν πρώτη. Ἀσφαλῶς ὄχι μιὰ περίπτωση σὰν τὴν τρίτη.

79. Σκέψου αὐτὸ τὸ παράδειγμα: Ἄν ποῦμε «ὁ Μωυσῆς δὲν ὑπῆρξε», αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει πολλὰ καὶ διάφορα. Μπορεῖ νὰ σημαίνει: οἱ Ἰσραηλίτες δὲν εἶχαν ἓναν ἀρχηγὸ ὅταν βγήκαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο — ἢ: ὁ ἀρχηγὸς τους δὲν λεγόταν Μωυσῆς — ἢ: δὲν ὑπῆρξε ἓνας ἄνθρωπος ποὺ εἶχε κάνει ὅλα ὅσα ἡ Βίβλος ἀφηγεῖται γιὰ τὸν Μωυσῆ — ἢ κτλ. κτλ. — Σύμφωνα μὲ τὸν Russell μποροῦμε νὰ ποῦμε: τὸ ὄνομα «Μωυσῆς» μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ μὲ διάφορες περιγραφές. Λ.χ.: «ὁ ἄνθρωπος ποὺ ὀδήγησε τοὺς Ἰσραηλίτες μέσα ἀπὸ τὴν ἔρημο», «ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔζησε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ καὶ σὲ κεῖνον τὸν τόπο καὶ ποὺ τότε λεγόταν Μωυσῆς», «ὁ ἄνθρωπος ποὺ, ὅταν ἦταν μωρό,

ἡ κόρη τοῦ Φαραὼ τὸν ἔβγαλε ἀπὸ τὰ νερά τοῦ Νείλου», κτλ. Ἀνάλογα μὲ τὴν περιγραφή ποῦ δεχόμαστε, ἡ πρόταση «ὁ Μωυσῆς ὑπῆρξε» ἀποκτᾷ διαφορετικὸ νόημα· καὶ παρόμοια, κάθε ἄλλη πρόταση σχετικὴ μὲ τὸν Μωυσῆ. — Καὶ ἂν μᾶς πεῖ κανεὶς πὼς «ὁ Ν δὲν ὑπῆρξε» ρωτᾶμε: «Τί ἐννοεῖς; Θέλει νὰ πεῖς πὼς . . . , ἢ πὼς . . . , κτλ.»

Ἄλλ' ὅταν κάνω μιὰ φράση σχετικὴ μὲ τὸν Μωυσῆ, — εἶμαι πάντα ἕτοιμος ν' ἀντικαταστήσω τὸ «Μωυσῆς» μὲ μιὰ ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς περιγραφές αὐτές; Μπορεῖ νὰ πῶ: μὲ τὸ «Μωυσῆς» ἐννοῶ τὸν ἄνθρωπο ποῦ ἔκανε αὐτὰ ποῦ ἡ Βίβλος ἀφηγεῖται γιὰ τὸν Μωυσῆ, ἢ πάντως ἓνα μεγάλο μέρος τους. Ἀλλὰ πόσο μεγάλο; Ἔχω μήπως ἀποφασίσει πόσα πρέπει ν' ἀποδειχθοῦν ψευδῆ γιὰ νὰ ἐγκαταλείψω τὴν πρότασή μου ὡς ψευδῆ; Ἡ λέξη «Μωυσῆς» ἔχει λοιπὸν γιὰ μένα μιὰ σταθερὴ καὶ μονοσήμαντα καθορισμένη χρῆση σ' ὅλες τὶς δυνατὲς περιπτώσεις; — Δὲν συμβαίνει μᾶλλον νὰ ἔχω, σὰ νὰ λέγαμε, στὴν διάθεσή μου μιὰν ὀλάκερη σειρὰ ἀπὸ στηρίγματα καὶ νὰ εἶμαι ἕτοιμος νὰ στηριχθῶ στὸ ἓνα ὅταν μοῦ ἀφαιρέσουν τὸ ἄλλο, καὶ ἀντίστροφα; — Σκέψου μιὰν ἄλλη περίπτωση. Ὅταν λέω «ὁ Ν πέθανε», τότε σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ ὀνόματος «Ν», μπορεῖ νὰ συμβαίνει κάτι τέτοιο: Πιστεύω πὼς ἔζησε ἓνας ἄνθρωπος ποῦ ἐγὼ (1) εἶδα σ' αὐτὸ καὶ αὐτὸ τὸ μέρος καὶ ὁ ὁποῖος (2) εἶχε αὐτὴ τὴν ἐμφάνιση (εἰκόνες), (3) ἔχει κάνει αὐτὰ καὶ αὐτὰ τὰ πράγματα καὶ (4) ὡς πολίτης εἶχε τὸ ὄνομα «Ν». — Ἄν μὲ ρώταγαν τί ἐννοῶ μὲ «Ν», θὰ ἀπαριθμοῦσα, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωση, ὅλα, ἢ μερικὰ, ἀπὸ αὐτὰ τὰ πράγματα. Ὁ ὀρισμὸς μου γιὰ τὸν «Ν» θὰ ἦταν λοιπὸν κάτι τέτοιο: «ὁ ἄνθρωπος ποῦ γι' αὐτὸν ἀληθεύουν ὅλα αὐτά». — Καὶ ἂν τώρα κατιτὶ ἀποδειχνόταν ψευδές! — Θὰ εἶμαι ἄραγε διατεθειμένος νὰ δηλώσω ὡς ψευδῆ τὴν πρόταση «ὁ Ν πέθανε», — ἀκόμα καὶ ἂν μοῦ φαίνεται ἀσήμαντο ἐκεῖνο ποῦ βγῆκε ψευδές; Μὰ ποῦ βρίσκονται τὰ ὄρια τοῦ ἀσήμαντου; — Ἄν εἶχα δώσει ἓναν ὀρισμὸ τοῦ ὀνόματος σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, τώρα θὰ ἦμουν ἕτοιμος νὰ τὸν ἀλλάξω.

Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ἐκφράσουμε ἔτσι: Χρησιμοποιῶ τὸ ὄνομα «Ν» χωρὶς σταθερὴ σημασία. (Ἀλλὰ αὐτὸ μειώνει τὴ χρησιμότητά του τόσο λίγο, ὅσο μειώνει τὴ χρησιμότητα ἑνὸς τραπεζιοῦ τὸ ὅτι ἔχει τέσσερα ποδάρια ἀντὶς νὰ στέκει πάνω σὲ τρία, καὶ γι' αὐτὸ, πότε πότε, κουνάει.)

Μήπως πρέπει κανεὶς νὰ πεῖ πὼς χρησιμοποιῶ μιὰ λέξη ποῦ τὴν σημασία της δὲν τὴν ξέρω, καὶ ἄρα, πὼς λέω ἀνοησίες; Πές ὅ,τι θές, φτάνει αὐτὸ νὰ μὴ σ' ἐμποδίζει νὰ βλέπεις πὼς ἔχουν τὰ πράγματα. (Καὶ ὅταν τὰ δεῖς, μερικὰ πράγματα δὲ θὰ τὰ πεῖς.)

(Ἡ ἀστάθεια τῶν ἐπιστημονικῶν ὀρισμῶν: ἐκεῖνο ποῦ σήμερα, μὲ βάση τὴν ἐμπειρία μας, θεωρεῖται σύμπτωμα τοῦ φαινομένου Α, αὔριο θὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ «Α».)

80. Λέω: «'Εκεί είναι μιὰ καρέκλα». Τί θὰ γινόταν ἂν πήγαινα πρὸς τὰ ἐκεῖ γιὰ νὰ τὴν πάρω καὶ ξαφνικὰ αὐτὴ ἐξαφανιζόταν ἀπὸ μπρὸς μου; — «Δὲν ἦταν λοιπὸν μιὰ καρέκλα ἀλλὰ κάποια ψευδαίσθηση». — 'Αλλὰ μιὰ στιγμὴ ἀργότερα τὴν ξαναβλέπουμε καὶ μπορούμε νὰ τὴν πιάσουμε κτλ. — «Στὸ κάτω κάτω λοιπὸν, ἡ καρέκλα βρισκόταν ἐκεῖ καὶ ἡ ἐξαφάνισή της ἦταν κάποια ψευδαίσθηση». — 'Υπόθεσε ὅμως, πὼς ὕστερα ἀπὸ λίγο ἐξαφανίζεται ξανά ἢ μοιάζει νὰ ἐξαφανίζεται. Τώρα τί πρέπει νὰ ποῦμε; 'Εχεις ἐσὺ ἔτοιμους κανόνες γιὰ τέτοιες περιπτώσεις, — κανόνες ποὺ νὰ λένε ἂν κάτι τέτοιο πρέπει κανεὶς ἀκόμη νὰ τὸ ὀνομάζει «καρέκλα»; 'Αλλὰ μήπως μᾶς ξεφεύγουν οἱ κανόνες ὅταν χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη «καρέκλα»; Καὶ πρέπει ἄραγε νὰ ποῦμε πὼς μ' αὐτὴ τὴ λέξη δὲν συνδέουμε καμιὰ σημασία, ἐπειδὴ δὲν εἴμαστε ἐφοδιασμένοι μὲ κανόνες γιὰ κάθε δυνατὴ ἐφαρμογὴ της;

81. Κάποτε, σὲ μιὰ συζήτηση ποὺ εἶχα μὲ τὸν F.P.Ramsey, αὐτὸς μοῦ τόνισε πὼς ἡ λογικὴ εἶναι μιὰ 'κανονιστικὴ ἐπιστήμη'. Δὲν ξέρω ποιά ἀκριβῶς ἰδέα εἶχε στὸ νοῦ του, ἀλλὰ χωρὶς ἀμφιβολία αὐτὸ εἶχε στενὴ σχέση μὲ μιὰ ἰδέα, ποὺ μόνο ἀργότερα μοῦρθε στὸ νοῦ: δηλαδὴ πὼς στὴ φιλοσοφία συχνὰ συγκρίνουμε τὴ χρῆση τῶν λέξεων μὲ παιχνίδια καὶ μὲ λογισμοὺς ποὺ ἔχουν σταθεροὺς κανόνες, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὴ γλώσσα, κατ' ἀνάγκη παίζει ἓνα τέτοιο παιχνίδι. — Φτάνει ὅμως νὰ πεῖ κανεὶς πὼς ἡ γλωσσικὴ μας ἔκφραση πλησιάζει μόνο τέτοιους λογισμοὺς, καὶ ἀμέσως βρίσκεται στὸ χεῖλος μιᾶς παρανόησης. Πράγματι, μπορεῖ νὰ μοιάζει σὰν νὰ μιλούσαμε, στὴ λογικὴ, γιὰ μιὰν ἰδανικὴ γλώσσα. Σὰ νὰ ἦταν ἡ λογικὴ μας, μιὰ λογικὴ γιὰ τὸν κενὸ χῶρο. — 'Ενῶ ἡ λογικὴ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴ γλώσσα — ἢ τὴ σκέψη — μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη πραγματεύεται ἓνα φυσικὸ φαινόμενο· καί, τὸ πολὺ πολὺ νὰ πεῖ κανεὶς πὼς κατασκευάζουμε ἰδανικὲς γλώσσες. 'Αλλὰ ἐδῶ ἡ λέξη «ἰδανικὴ» εἶναι ἴσως παραπλανητικὴ, γιὰτι μπορεῖ νὰ δώσει τὴν ἐντύπωση πὼς αὐτὲς οἱ γλώσσες εἶναι καλύτερες, τελειότερες ἀπὸ τὴν κοινὴ μας γλώσσα· καὶ πὼς χρειάζεται τάχα ὁ εἰδικὸς στὴ λογικὴ, γιὰ νὰ δείξει ἐπιτέλους στοὺς ἀνθρώπους ποιά εἶναι ἡ ὄψη μιᾶς ὀρθῆς πρότασης.

'Ολα αὐτὰ μπορούν νὰ φωτιστοῦν σωστά, μόνον ἀφοῦ διασαφηθοῦν καλύτερα οἱ ἔννοιες: καταλαβαίνω, ἔννοῶ, σκέφτομαι. Γιατὶ τότε θὰ γίνῃ σαφὲς τί πράγμα μπορεῖ νὰ μᾶς παραπλανήσῃ (καὶ αὐτὸ τὸ ἔπαθα καὶ γῶ) ὥστε νὰ νομίζουμε πὼς ἐκεῖνος ποὺ προφέρει μιὰ πρόταση καὶ τὴν ἔννοεῖ ἢ τὴν καταλαβαίνει, ἐκτελεῖ ἓνα λογισμὸ σύμφωνα μὲ καθορισμένους κανόνες.

82. Τί ὀνομάζω 'κανόνα, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἐνεργεῖ'; — Τὴν ὑπόθεση ποὺ περιγράφει ἱκανοποιητικὰ τὴ χρῆση ποὺ κάνει τῶν λέξεων καὶ ποὺ ἐμεῖς παρατηροῦμε; ἢ τὸν κανόνα ποὺ αὐτὸς συμβουλεύεται καθὼς χρησιμοποιεῖ τὰ σημεῖα; ἢ μήπως ἐκεῖνον ποὺ μᾶς λέει αὐτὸς ὅταν τὸν ρωτοῦμε ποιὸν

κανόνα ακολουθεῖ;— Ἄλλὰ τί γίνεται ἂν ἡ παρατήρηση δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε καθαρὰ ἕναν κανόνα, καὶ ἡ ἐρώτησή μας δὲν φέρνει στὸ φῶς κανένα κανόνα;— Γιατί ὅταν τὸν ρώτησα τί ἐννοοῦσε μὲ τὸ «N», πράγματι μοῦ ἔδωσε ἕναν ὀρισμὸ ἀλλὰ ἦταν ἔτοιμος νὰ τὸν ἀποσύρει καὶ νὰ τὸν τροποποιήσῃ. — Λοιπὸν, πῶς θὰ τροποποιήσω τὸν κανόνα σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο παίζει; Ὁ ἴδιος, δὲν τὸν ξέρει. — Ἡ, πιὸ σωστά: Τί ἄλλο μπορεῖ νὰ σημαίνει ἐδῶ, ἡ ἔκφραση «ὁ κανόνας σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἐνεργεῖ»;

83. Δὲν μᾶς διαφωτίζει ἐδῶ ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα στὴ γλώσσα καὶ τὸ παιχνίδι; Μποροῦμε βέβαια νὰ φανταστοῦμε ἄνθρωπους ποὺ διασκεδάζουν παίζοντας μπάλα σ' ἕνα χωράφι, καὶ μάλιστα ἔτσι ποὺ ν' ἀρχίζουν νὰ παίζουν διάφορα γνωστὰ παιχνίδια. Ἄς ποῦμε, πῶς μερικὰ δὲν τὰ τελειώνουν, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὸ ἕνα παιχνίδι καὶ στὸ ἄλλο, ρίχνουν τὴν μπάλα στὸν ἄερα χωρὶς σκοπὸ, ἢ ὁ ἕνας κυνηγᾷ τὸν ἄλλον καί, γιὰ ἄστεϊο, τὸν χτυπάει μὲ τὴ μπάλα κτλ. Καὶ τώρα λέει κάποιος: Ὅλη τὴν ὥρα αὐτοὶ παίζουν ἕνα παιχνίδι τῆς μπάλας καὶ γι' αὐτὸ σὲ κάθε ρίξιμο τῆς μπάλας, ἀκολουθοῦν καθορισμένους κανόνες.

Καὶ μήπως δὲν συμβαίνει νὰ παίζουμε καὶ — 'make up the rules as we go along';* — Καὶ συμβαίνει ἀκόμη νὰ τροποποιῶμε τοὺς κανόνες — as we go along.

84. Μιλώντας γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς λέξης εἶπα πῶς περικλείνεται ἀπὸ παντοῦ μὲ κανόνες. Ἄλλὰ τί ὄψη ἔχει ἕνα παιχνίδι ποὺ περικλείνεται ἀπὸ παντοῦ μὲ κανόνες; Ἐνα παιχνίδι ποὺ οἱ κανόνες του δὲν ἀφήνουν νὰ διεισδύσει καμιὰ ἀμφιβολία, ἀλλὰ τοῦ βουλώνουν ὅλες τὶς τρύπες;— Μήπως δὲν μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ἕναν κανόνα ποὺ νὰ ρυθμίζει τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ κανόνα; Καὶ μιὰν ἀμφιβολία ποὺ νὰ τὴν παραμερίζει αὐτὸς ὁ δεῦτερος κανόνας, — καὶ πάει λέγοντας;

Αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει πῶς ἀμφιβάλλουμε ἐπειδὴ μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε μιὰν ἀμφιβολία. Μπορῶ εὐκόλα νὰ φανταστῶ κάποιον ποῦ, κάθε φορὰ ποὺ πάει ν' ἀνοίξει τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ του ἀμφιβάλλει μὴ χάσκει πίσω τῆς γκρεμὸς, καὶ κάθε φορὰ ἐλέγχει πρὶν περάσει τὸ κατώφλι τῆς πόρτας (φυσικὰ μπορεῖ καὶ νὰ ἀποδειχθεῖ πῶς κάποια φορὰ εἶχε δίκιο) — ἀλλὰ αὐτὸ δὲν κάνει καὶ μένα ν' ἀμφιβάλλω στὴν ἴδια περίπτωση.

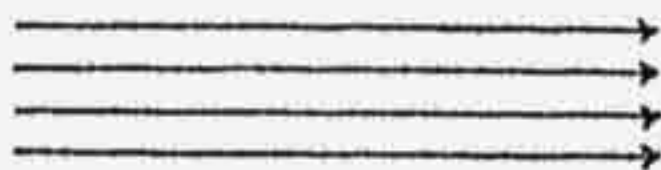
85. Ἐνας κανόνας εἶναι σὰν ἕνας ὁδοδείκτης. — Μήπως ὁ ὁδοδείκτης ἀποκλείει κάθε ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὸ δρόμο ποὺ πρέπει νὰ πάρω; Δείχνει τάχα ποιά κατεύθυνση πρέπει νὰ πάρω ἀφοῦ τὸν προσπεράσω; Ἄν πρέπει νὰ πάρω τὸ δρόμο ἢ τὸ μονοπάτι ἢ νὰ διασχίσω τὰ χωράφια; Ποῦ

*Κάνουμε τοὺς κανόνες καθὼς προχωροῦμε. Ἄγγλικά στὸ πρωτότυπο. [ΣτΜ]

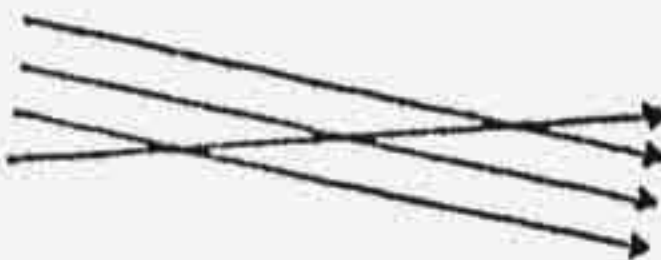
λέει ποιά κατεύθυνση πρέπει νά ἀκολουθήσω; ἂν τὴν διεύθυνση τοῦ χεριοῦ του ἢ, λ.χ., τὴν ἀντίθετη; — Καὶ ἂν, ἀντὶς γιὰ ἓναν ὁδοδείκτη, ὑπῆρχε μιὰ πυκνὴ σειρὰ ἀπὸ ὁδοδείχτες ἢ ἀπὸ σημεῖα μὲ κιμαλία πάνω στὸ ἔδαφος, — ὑπάρχει γι' αὐτὰ μιὰ καὶ μόνη ἐρμηνεῖα; — Μπορῶ λοιπὸν νὰ πῶ ὅτι, στὸ κάτω κάτω, ὁ ὁδοδείκτης ἀποκλείει κάθε ἀμφιβολία. Ἡ μᾶλλον: ἄλλοτε δίνει λαβὴ γιὰ ἀμφιβολία, ἄλλοτε ὄχι. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι πιά φιλοσοφικὴ πρόταση, ἀλλὰ πρόταση ἐμπειρικὴ.

86. Ἐνα γλωσσικὸ παιχνίδι ὅπως τὸ (2) παίζεται μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς πίνακα. Τὰ σημεῖα ποὺ ὁ Α δίνει στὸν Β εἶναι τώρα γραφτὰ σημεῖα. Ὁ Β ἔχει ἓναν πίνακα: στὴν πρώτη στήλη βρίσκονται τὰ γραφτὰ σημεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὸ παιχνίδι, στὴ δεύτερη εἰκόνες μὲ τὶς μορφὲς τῶν οἰκοδομικῶν λίθων. Ὁ Α δείχνει στὸν Β ἓνα τέτοιο γραφτὸ σημεῖο· ὁ Β τὸ ψάχνει στὸν πίνακα, κοιτάει τὴν εἰκόνα ἀντίκρυ, κτλ. Ὁ πίνακας εἶναι λοιπὸν ἓνας κανόνας, καὶ ὁ Β τὸν ἀκολουθεῖ ὅταν ἐκτελεῖ τὶς προσταγὰς τοῦ Α. — Μὲ τὴν ἐξάσκηση μαθαίνει κανεὶς νὰ ψάχνει τὴν εἰκόνα στὸν πίνακα· καὶ ἓνα μέρος αὐτῆς τῆς ἐξάσκησης συνίσταται ἴσως, στὸ ὅτι ὁ βοηθὸς μαθαίνει νὰ κινεῖ τὸ δάχτυλο του ὀριζόντια πάνω στὸν πίνακα ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ· μαθαίνει λοιπὸν, σὰ νὰ λέγαμε, νὰ τραβάει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὀριζόντιες γραμμές.

Ἐπόθεσε τώρα πὼς εἰσάγονται διαφορετικοὶ τρόποι ἀνάγνωσης τοῦ πίνακα· δηλαδὴ τὴ μιὰ φορά, ὅπως παραπάνω, διαβάζεται σύμφωνα μὲ τὸ σχῆμα:

καί, μιὰν ἄλλη φορά, σύμφωνα μὲ τὸ ἀκόλουθο σχῆμα:

ἢ, καὶ μὲ κάποιο ἄλλο. — Στὸν πίνακα, ὡς κανόνα γιὰ τὸν τρόπο χρήσης του, προσαρτοῦμε ἓνα τέτοιο σχῆμα.

Τώρα, δὲν μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ἄλλους κανόνες γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε αὐτόν; Μήπως ἦταν ἀτελής ἐκεῖνος ὁ πίνακας χωρὶς τὸ σχῆμα καὶ τὰ βέλη; Καὶ εἶναι ἀτελεῖς οἱ ἄλλοι πίνακες χωρὶς τὸ σχῆμα τους;

87. Ἐπόθεσε πὼς δίνω τούτη τὴν ἐξήγηση: «Μωυσῆ» ἐννοῶ τὸν ἄνθρωπο, ἂν ὑπῆρξε τέτοιος, ποὺ ὁδήγησε τοὺς Ἰσραηλίτες ἔξω ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ὅποιο κι ἂν ἦταν τ' ὄνομά του, καὶ ὅ,τι ἄλλο κι ἂν ἔκανε ἢ δὲν ἔκανε». — Ἄλλὰ ὅπως γιὰ τὸ ὄνομα «Μωυσῆς», ἔτσι εἶναι δυνατὲς ἀνάλογες ἀμφιβολίες καὶ γιὰ τὶς ἄλλες λέξεις ποὺ περιέχονται σ' αὐτὴ τὴν ἐξήγηση (τι

ονομάζεις «Αἴγυπτο», τί «Ἰσραηλίτες», κτλ.); Καί οὔτε αὐτές οἱ ἐρωτήσεις τελειώνουν ὅταν καταλήξουμε σέ λέξεις καθῶς «κόκκινο», «σκοτεινό», «γλυκό». — «Ἄλλά τότε πῶς μέ βοηθάει ἡ ἐξήγηση νά καταλάβω, ἂν δέν εἶναι ἡ ὀριστική ἐξήγηση; Τότε λοιπόν ἡ ἐξήγηση δέν εἶναι ποτέ πλήρης· ἐπομένως οὔτε τώρα καταλαβαίνω τί ἐννοεῖ οὔτε καί θά τὸ καταλάβω ποτέ!» — Ἡ ἐξήγηση εἶναι, σὰ νά λέγαμε, στὸν ἀέρα, ἂν δὲ τὴ στηρίζει μιὰ ἄλλη. Ἄλλα ἐνῶ βέβαια μιὰ ἐξήγηση μπορεῖ νά στηρίζεται σὲ μιὰν ἄλλη ποὺ δόθηκε πρωτύτερα, καμιὰ ἐξήγηση δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἄλλην — ἐκτὸς ἂν ἐμεῖς τὴν ἔχουμε ἀνάγκη γιὰ νά ἀποφύγουμε μιὰ παρανόηση. Θὰ μπορούσε κανεὶς νά πεῖ: μιὰ ἐξήγηση χρησιμεύει γιὰ νά προλαβαίνουμε ἢ νά ἀποφεύγουμε μιὰ παρανόηση — ἐπομένως μιὰ παρανόηση ποὺ θὰ ἐμφανιζόταν χωρὶς τὴν ἐξήγηση· ὄχι ὅμως: κάθε παρανόηση ποὺ μπορῶ νά φανταστῶ.

Εἶναι εὐκόλο νά νομίσει κανεὶς πῶς τὸ μόνο ποὺ δείχνει ἡ ἀμφιβολία εἶναι ἓνα χάσμα στὰ θεμέλια· ἔτσι ποὺ ἡ σίγουρη κατανόηση τότε μονάχα εἶναι δυνατή, ὅταν πρῶτα ἀμφιβάλλουμε γιὰ ὅλα ὅσα *μποροῦν* νά δώσουν τὴν ἀφορμὴ γιὰ ἀμφιβολία καὶ ὕστερα παραμερίσουμε ὅλες αὐτὲς τίς ἀμφιβολίες.

Ὁ ὁδοδείκτης εἶναι ἐντάξει — ἂν, κάτω ἀπὸ κανονικὲς συνθήκες, ἐκτελεῖ τὸ σκοπὸ του.

88. Ἄν πῶ σὲ κάποιον: «Στάσου ἐδῶ περίπου» — τάχα δὲ γίνεται νά λειτουργήσει τέλεια αὐτὴ ἡ ἐξήγηση; Καὶ δὲ μπορεῖ μήπως κάθε ἄλλη νά ἀποτύχει;

«Ὅμως δέν εἶναι ἀνακριβὴς ἡ ἐξήγηση;» — Εἶναι βέβαια· καὶ γιὰτί δέν θᾶπρεπε νά τὴν ποῦμε «ἀνακριβὴ»; Φτάνει μόνο νά καταλαβαίνουμε τί σημαίνει «ἀνακριβὴς». Γιατί δέν σημαίνει «ἄχρηστη». Καὶ ἂς συλλογιστοῦμε τί ὀνομάζουμε, σὲ ἀντίθεση μέ αὐτήν, μιὰν «ἀκριβὴ» ἐξήγηση. Τάχα τὴν ὀροθέτηση μιᾶς περιοχῆς μέ μιὰ γραμμὴ χαραγμένη μέ κιμωλία; Ἐδῶ ὅμως μᾶς ἔρχεται ἀμέσως ἡ ἰδέα πῶς ἡ γραμμὴ ἔχει πλάτος. Ποιὸ ἀκριβὲς θὰ ἦταν ἴσως ἓνα σύνορο χρωμάτων. Ἄλλα ἔχει ἐδῶ ἄραγε ἀκόμη κάποια λειτουργία αὐτὴ ἡ ἀκρίβεια; Δέν εἶναι σὰν τροχὸς ποὺ γυρίζει ἐλεύθερος; Καὶ δέν ἔχουμε ἀκόμη καθορίσει τί θὰ λογαριάζεται σὰν ὑπέρβαση αὐτοῦ τοῦ ξεκάθਾਰου ὀρίου· πῶς καὶ μέ ποιὰ ὄργανα πρέπει νά ἐξακριβωθεῖ. Καὶ τὰ λοιπά.

Ἐμεῖς καταλαβαίνουμε τί πάει νά πεῖ: βάζω ἓνα ρολοῖ στὴν ἀκριβὴ ὥρα ἢ τὸ ρυθμίζω ἔτσι ποὺ νά πηγαίνει σωστά. Τί θὰ γινόταν ὅμως ἂν ρώταγε κανεὶς: Εἶναι αὐτὴ ἡ ἀκρίβεια μιὰ ἰδανικὴ ἀκρίβεια, ἢ κατὰ πόσο τὴν πλησιάζει; — Φυσικὰ μπορούμε νά μιλήσουμε γιὰ μετρήσεις τοῦ χρόνου, ὅπου ὑπάρχει διαφορετικὴ, καὶ ὅπως θὰ λέγαμε, μεγαλύτερη ἀκρίβεια ἀπὸ κείνην

πού μπορεί νά μᾶς δώσει ἡ μέτρηση μὲ τὸ ρολοὶ τῆς τσέπης. Ὅπου οἱ λέξεις «βάζω τὸ ρολοὶ στὴ σωστὴ ὥρα» ἔχουν διαφορετικὴ ἔννοια, ἄς εἶναι καὶ συγγενική, καὶ ἡ «διαβάζω τὴν ὥρα» εἶναι διαφορετικὴ διαδικασία, κτλ. — Ἄν τώρα ποῦμε σὲ κάποιον: «Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶσαι πιὸ ταχτικὸς στὴν ὥρα τοῦ φαγητοῦ· τὸ ξέρεις πὼς ἀρχίζουμε στὴ μία ἀκριβῶς» — μήπως ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ ἀκρίβεια; Ἐπειδὴ μπορεί κανεὶς νὰ πεῖ: «Σκέψου τὸν καθορισμὸ τοῦ χρόνου ὅπως γίνεται σ' ἓνα ἐργαστήριον ἢ σ' ἓνα ἀστεροσκοπεῖο· ἐκεῖ βλέπεις τί σημαίνει ἡ ἀκρίβεια»;

Ἡ «ἀνακριβὴς» εἶναι, στὴν πραγματικότητα, ἓνας ψόγος, καὶ ἡ «ἀκριβὴς», ἓνας ἔπαινος. Αὐτὸ πάει νὰ πεῖ: τὸ ἀνακριβὴς δὲν πετυχαίνει τὸ στόχο του τόσο τέλεια, ὅσο τὸ πιὸ ἀκριβὴς. Ἐδῶ λοιπὸν ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτὸ πὸν λέμε «στόχος». Εἶναι ἀνακριβὴς νὰ μὴ δίνω τὴν ἀπόστασή μας ἀπὸ τὸν ἥλιο μὲ ἀκρίβεια 1 μέτρου, καὶ στὸ μαραγκὸ τὸ πλάτος τοῦ τραπεζιοῦ μὲ ἀκρίβεια 0,001 χιλιοστά;

Δὲν ἔχει προκαθοριστεῖ μία ἰδανικὴ ἀκρίβεια· δὲν ξέρουμε πὼς πρέπει νὰ τὴ φανταζόμαστε — ἐκτὸς ἂν ἐσὺ ὁ ἴδιος καθορίσεις τί πρέπει νὰ ὀνομάζουμε ἔτσι. Ἄλλὰ θὰ δυσκολευτεῖς νὰ συναντήσεις ἓναν τέτοιο καθορισμὸ· ἓναν καθορισμὸ πὸν νὰ σὲ ἱκανοποιεῖ.

89. Αὐτὲς οἱ σκέψεις μᾶς ὀδηγοῦν στὸ πρόβλημα: Μὲ ποιά ἔννοια εἶναι ἡ λογικὴ κάτι ἰδανικό;

Γιατὶ μοιάζει νὰ τῆς ταιριάζει ἓνα ἰδιαίτερο βάθος — μιὰ οἰκουμενικὴ σημασία. Αὐτὴ βρισκόταν, ἔτσι φαινόταν, στὰ θεμέλια ὅλων τῶν ἐπιστημῶν. — Γιατὶ ἡ λογικὴ ἔρευνα ἐξετάζει τὴν οὐσία ὅλων τῶν πραγμάτων. Θέλει νὰ δεῖ τὰ πράγματα στὴ ρίζα τους καὶ δὲν πρέπει νὰ νοιάζεται γιὰ τίς λεπτομέρειες αὐτοῦ πὸν συμβαίνει πραγματικά. — Δὲν πηγάζει ἀπὸ ἓνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι, οὔτε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ συλλάβει αἰτιακοὺς συσχετισμοὺς: ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ παρόρμηση νὰ κατανοήσῃ τὸ θεμέλιο, ἢ τὴν οὐσία, ὅλων ἐκείνων πὸν εἶναι ἐμπειρικά. Ἄλλὰ ὅχι μὲ τὴν ἔννοια πὼς γι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη ν' ἀνιχνεύσουμε νέα γεγονότα: οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν ἔρευνά μας εἶναι, μᾶλλον, πὼς μ' αὐτὴ δὲ θέλουμε νὰ μάθουμε τίποτα καινούργιο. Θέλουμε νὰ κατανοήσουμε κάτι πὸν εἶναι κιόλας ὀφθαλμοφανές. Αὐτὸ φαίνεται, πὼς, κατὰ κάποια ἔννοια, δὲν τὸ καταλαβαίνουμε.

Ὁ Ἀὐγουστίνος γράφει: (Ἐξομολ. XI/14): «Quid est ergo tempus? Si nemo ex me quaerat scio; si quaerenti explicare velim, nescio.»* — Αὐτὸ δὲ θὰ μποροῦσε νὰ τὸ πεῖ κανεὶς γιὰ μιὰν ἐρώτηση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (ἄς ποῦ-

* «Τί εἶναι λοιπὸν ὁ χρόνος; Ὅταν κανένας δὲν μὲ ρωτᾷ τὸ ξέρω· ὅταν θέλω νὰ τὸ ἐξηγήσω σὲ κάποιον πὸν μὲ ρωτᾷ, δὲν τὸ ξέρω». [ΣτΜ]

με, για τὸ εἰδικὸ βάρους τοῦ ὑδρογόνου). Ἐκεῖνο ποὺ ξέρουμε ὅταν δὲν μᾶς ρωτοῦν, ἀλλὰ δὲν τὸ ξέρουμε πιά ὅταν πρέπει νὰ τὸ ἐξηγήσουμε, εἶναι κάτι στὸ ὁποῖο πρέπει κανεὶς νὰ *συγκεντρώνει τὸ νοῦ του*. (Καί, ὀλοφάνερα, πρόκειται γιὰ κάτι στὸ ὁποῖο, γιὰ κάποιον λόγο, δύσκολα συγκεντρωνόμαστε.)

90. Εἶναι σὰ νὰ ἔπρεπε νὰ δοῦμε μέσα ἀπὸ τὰ φαινόμενα: ἡ ἔρευνά μας ὅμως, δὲν κατευθύνεται πρὸς τὰ φαινόμενα, ἀλλὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ, πρὸς τὶς *ἰδυνατότητες* τῶν φαινομένων. Ποὺ σημαίνει πὼς ἀναλογίζομαστε τὸ εἶδος τῶν ἀποφάνσεων ποὺ κάνουμε σχετικὰ μὲ τὰ φαινόμενα. Ὡστε γι' αὐτὸ καὶ ὁ Αὐγουστίνος ἀναλογίζεται τὶς διαφορὲς ἀποφάνσεις ποὺ κάνει κανεὶς σχετικὰ μὲ τὴ διάρκεια, τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν ἢ τὸ μέλλον τῶν συμβάντων. (Αὐτὰ φυσικὰ δὲν ἀποτελοῦν φιλοσοφικὲς ἀποφάνσεις γιὰ τὸ χρόνο, τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον.)

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἔρευνά μας εἶναι μιὰ γραμματικὴ ἔρευνα. Αὐτὴ φωτίζει τὸ πρόβλημά μας, καθόσο παραμερίζει τὶς παρανοήσεις. Παρανοήσεις ποὺ ἀφοροῦν τὴ χρῆση τῶν λέξεων ποὺ προκαλοῦνται, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ἀπὸ ὀρισμένες ἀναλογίαι ἀνάμεσα σὲ μορφὲς ἔκφρασης ποὺ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς περιοχὲς τῆς γλώσσας μας. — Μερικὲς μπορούν νὰ παραμεριστοῦν, ἂν ἀντικαταστήσουμε μιὰ μορφή ἔκφρασης μὲ ἄλλη· αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε μιὰ «ἀνάλυση» τῶν ἐκφραστικῶν μας μορφῶν γιὰτὶ ἡ διαδικασία μοιάζει καμιά φορὰ μὲ ἓνα κομμάτιασμα.

91. Τώρα ὅμως μπορεῖ νὰ φανεῖ σάμπως νὰ ὑπῆρχε τάχα κάτι σὰν τὴν ἔσχατη ἀνάλυση τῶν γλωσσικῶν μας μορφῶν, καὶ ἐπομένως μιὰ καὶ μόνη ἐντελῶς ἀναλυμένη μορφή τῆς ἔκφρασης. Δηλαδή σάμπως οἱ ἐκφραστικὲς μας μορφὲς, στὴν τρέχουσα χρῆση τους, νὰ μὴ ἦταν οὐσιαστικὰ ἀκόμη ἀναλυμένες· σὰ νὰ ὑπῆρχε σ' αὐτὲς κάτι κρυμμένο ποὺ πρέπει νὰ τὸ φέρει κανεὶς στὸ φῶς. Ὅταν αὐτὸ ἔχει συμβεῖ, τότε ἡ διασάφηση τῆς ἔκφρασης εἶναι πλήρης, καὶ τὸ πρόβλημά μας λυμένο.

Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε καὶ ἔτσι: Παραμερίζουμε παρανοήσεις ὅταν καταστήσουμε τὶς ἐκφράσεις μας πιὸ ἀκριβεῖς· ἀλλὰ τώρα μπορεῖ νὰ φαίνεται σὰ νὰ ἐπιδιώκαμε νὰ φτάσουμε σὲ μιὰν ὀρισμένη κατάσταση, στὴν τέλεια ἀκρίβεια· σάμπως αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ ἀληθινὸς στόχος τῆς ἔρευνάς μας.

92. Αὐτὸ βρίσκει τὴν ἔκφρασή του στὸ ρῶτημα σχετικὰ μὲ τὴν οὐσία τῆς γλώσσας, τῆς πρότασης, τῆς σκέψης. — Γιὰτὶ, μολονότι στὶς ἔρευνές μας προσπαθοῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴν οὐσία τῆς γλώσσας — τὴ λειτουργία της, τὴ δομὴ της — δὲν εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἀποβλέπει αὐτὸ τὸ ρῶτημα. Πράγματι, τὸ ρῶτημα δὲ βλέπει τὴν οὐσία σὰν κατιτὶ ποὺ εἶναι κιόλας

όλοφάνερο και πού μπορεί κανείς να το έποπτεύσει βάζοντας μια τάξη· αλλά σαν κάτι που βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια. Κάτι που βρίσκεται στο έσωτερικό, πού το βλέπουμε όταν δοῦμε μέσα στο πράγμα και πού πρέπει ή ανάλυση να το φέρει στην επιφάνεια.

“*Η οὐσία μᾶς είναι κρυμμένη*”: αυτή τή μορφή παίρνει τώρα τὸ πρόβλημά μας. Ρωτᾶμε: «*Τί είναι ή γλώσσα;*», «*Τί είναι ή πρόταση;*». Και ή απάντηση σ’ αυτά τὰ ρωτήματα, πρέπει να δοθεῖ μια για πάντα και ανεξάρτητα από κάθε μελλοντική εμπειρία.

93. Θα μπορούσε κάποιος να πει: «Μια πρόταση είναι τὸ κοινότερο πράγμα στον κόσμο», κι ένας ἄλλος: «Μια πρόταση — αυτό είναι κάτι πολὺ παράξενο» — Και ὁ τελευταῖος, δὲ μπορεί να κοιτάξει ἄπλα και να δει πὼς λειτουργοῦν οἱ προτάσεις. Γιατί τοῦ φράζουν τὸ δρόμο οἱ τρόποι τῆς ἔκφρασής μας πού ἀφοροῦν τις προτάσεις και τή σκέψη.

Γιατί λέμε πὼς μια πρόταση είναι κάτι παράξενο; Ἐπὸ τή μιά, για τὴν τεράστια σημασία πού ἔχει. (Και αυτό είναι σωστό.) Ἐπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μᾶς παραπλανοῦν αὐτὴ ή σημασία και μια παρανόηση τῆς λογικῆς τῆς γλώσσας μας ἔτσι πού νομίζουμε πὼς ή πρόταση πρέπει να ἐπιτελεῖ κάτι ἀσυνήθιστο, και μάλιστα κάτι μοναδικό. — Σὲ μια παρανόηση ὀφείλεται τὸ ὅτι μᾶς φαίνεται πὼς ή πρόταση *κάνει* κατιτὶ ἄλλόκοτο.

94. ‘Ἡ πρόταση, τί παράξενο πράγμα!’ Ἐδῶ βρίσκεται ἤδη ή ἐξαδανίκευση ὀλάκερης τῆς ἀντίληψης τῆς λογικῆς· ή τάση να ὑποθέτουμε ἕνα καθαρά ἐνδιάμεσο ὄν ἀνάμεσα στο προτασιακὸ σημεῖο και στὰ γεγονότα. Ἡ, και ἄκόμα, να θέλουμε τὸ ἴδιο τὸ προτασιακὸ σημεῖο να τὸ καθαρίσουμε, να τὸ ἐξιδανικεύσουμε. — Να δοῦμε πὼς πρόκειται για τὰ κοινὰ πράγματα, μᾶς ἐμποδίζουν με ποικίλους τρόπους οἱ ἔκφραστικές μας μορφές, πού μᾶς στέλνουν να κυνηγοῦμε χίμαιρες.

95. «Ἡ σκέψη πρέπει να είναι κάτι μοναδικό». Ὄταν λέμε, και ἐννοοῦμε, πὼς συμβαίνει αὐτὸ κι αὐτό, μ’ αὐτὸ πού ἐννοοῦμε δὲν σταματοῦμε κάπου πρὶν ἀπὸ τὸ γεγονός, ἀλλὰ ἐννοοῦμε: *αὐτὸ-κι αὐτὸ-εἶναι-ἔτσι και ἔτσι*. Αὐτὸ τὸ παράδοξο (πού ἔχει βέβαια τὴ μορφή αὐτονόητου πράγματος) μπορεί κανείς να τὸ ἐκφράσει και ἔτσι: Μποροῦμε να *σκεφτοῦμε* αὐτό, πού στὴν πραγματικότητα, δὲ συμβαίνει.

96. Αὐτὴν τὴν ιδιαίτερη πλάνη πού ἀναφέραμε ἐδῶ, τὴν ἀκολουθοῦν ἄλλες πού προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς πλευρές. Ἡ σκέψη, ή γλώσσα, μᾶς φαίνονται τώρα σαν τὸ μοναδικὸ σύστοιχο, ή μοναδικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου. Οἱ ἐννοιες: πρόταση, γλώσσα, σκέψη, κόσμος, στέκουν στὴ σειρά, ή μιά μετὰ τὴν ἄλλη, ή μιά ἰσοδύναμη πρὸς τὴν ἄλλη. (Ἀλλὰ για ποιὸ σκοπὸ

πρέπει να χρησιμοποιηθούν τώρα αυτές οι λέξεις; Λείπει το γλωσσικό παιχνίδι στο οποίο μπορούν να έχουν εφαρμογή.)

97. Ἡ σκέψη περιβάλλεται ἀπὸ μιὰν αἴγλη. — Ἡ οὐσία της, ἡ λογική, παρουσιάζει μιὰ τάξη, καὶ μάλιστα τὴν αὐτοῦ τῆς τάξης τοῦ κόσμου, δηλαδὴ τὴν τάξη τῶν δυνατοτήτων ποὺ πρέπει νὰ εἶναι κοινὲς στὸν κόσμον καὶ στὴ σκέψη. Φαίνεται δὲ πὼς αὐτὴ ἡ τάξη πρέπει νὰ εἶναι κάτι ἐξαιρετικὰ ἀπλό. Αὐτὴ εἶναι πρὶν ἀπὸ κάθε ἐμπειρία, ἀναγκαστικὰ διαπερνᾷ ὅλη τὴν ἐμπειρία πέρα γιὰ πέρα· καὶ πάνω σὲ κείνη τὴν ἴδια δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κολλᾷ τίποτε ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ θολούρα ἢ ἀβεβαιότητα. — Πρέπει μᾶλλον νὰ εἶναι ἀπὸ τὸ καθαρότερον κρυστάλλο. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ κρυστάλλο δὲν μοιάζει νὰ εἶναι μιὰ ἀφαίρεση, ἀλλὰ σὰν κάτι τὸ χειροπιαστό, καὶ μάλιστα σὰν τὸ πιὸ συγκεκριμένο, σὰ νὰ λέγαμε, τὸ πιὸ σκληρὸ πρᾶγμα. (Λογικο-Φιλοσοφικὴ Πραγματεία, 5.5563.)

Ἔχουμε τὴν ψευδαίσθησιν πὼς τὸ ἰδιαίτερον, βαθύ, οὐσιαστικὸ στὴν ἐρευνά μας, βρίσκεται στὸ ὅτι αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ συλλάβει τὴν ἀσύγκριτη οὐσία τῆς γλώσσας. Δηλαδὴ, τὴν τάξη ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες τῆς πρότασης, τῆς λέξης, τῆς ἀπαγωγῆς, τῆς ἀλήθειας, τῆς ἐμπειρίας, κτλ. Αὐτὴ ἡ τάξη εἶναι μιὰ ὑπερ-τάξη, ἀνάμεσα, θὰ λέγαμε, σὲ ὑπερ-ἔννοιες. Ἐνῶ, βέβαια, ἂν οἱ λέξεις «γλώσσα», «ἐμπειρία», «κόσμος», ἔχουν μιὰ χρῆσιν, αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι τόσο ταπεινὴ ὅσο καὶ ἡ χρῆσιν τῶν λέξεων «τραπέζι», «λάμπα», «πόρτα».

98. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ εἶναι σαφὲς πὼς κάθε πρότασις τῆς γλώσσας μας εἶναι ἐντάξει ἔτσι ὅπως εἶναι· ποὺ σημαίνει πὼς δὲν ἐπιδιώκουμε ἕνα ἰδανικὸ σὰν νὰ μὴν εἶχαν ἕνα ἐντελῶς ἄψογο νόημα οἱ ἀόριστοι προτάσεις τῆς κοινῆς μας γλώσσας καὶ νὰ ἦταν ἀνάγκη νὰ κατασκευάσουμε πρῶτα μιὰ τέλεια γλώσσα. — Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι σαφὲς ὅτι: ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει νόημα, ἐκεῖ πρέπει νὰ ὑπάρχει τέλεια τάξη. — Πρέπει λοιπὸν ἡ τέλεια τάξη νὰ ὑπάρχει καὶ στὴν πιὸ ἀόριστη πρότασις.

99. Τὸ νόημα τῆς πρότασης — θὰ ἠθελε νὰ πεῖ κανεὶς — μπορεῖ βέβαια νὰ ἀφήνει τοῦτο ἢ ἐκεῖνο ἀνοιχτό, ἀλλὰ ἡ πρότασις πρέπει νὰ ἔχει ἕνα καθορισμένο νόημα. Ἐνα ἀκαθόριστο νόημα, — αὐτὸ στὴν πραγματικότητα, δὲν θὰ ἦταν κανὸν νόημα. Αὐτὸ μοιάζει μὲ τοῦτο: στὴν πραγματικότητα, μιὰ ἀσαφὴς ὁροθέτησις δὲν εἶναι κανὸν ὁροθέτησις. Ἐδῶ μπορεῖ νὰ σκέφτεται κανεὶς ἔτσι: ἂν πῶ «ἔχω κλειδώσει τὸν ἄνθρωπον γιὰ καλὰ μέσα στὴν κάμαρη — μονάχα μιὰ πόρτα μένει ἀνοιχτή» — τότε δὲν τὸν ἔχω κανὸν κλειδώσει. Εἶναι κλειδωμένος φαινομενικὰ μονάχα. Ἐδῶ θὰ εἶχε κανεὶς τὴ διάθεσιν νὰ πεῖ: «Ἄρα δὲν ἔχεις κάνει ἀπολύτως τίποτε». Ἐνα περίφραγμα ποὺ ἔχει μιὰ τρύπα εἶναι ἐξίσου καλὸ ὅσο καὶ κανένα. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀλήθεια;

100. «'Αν στοὺς κανόνες του ὑπάρχει ἀοριστία, τότε βέβαια δὲν εἶναι παιχνίδι». — Δὲν εἶναι λοιπὸν παιχνίδι; — «'Ισως καὶ νὰ τὸ ὀνομάσεις παιχνίδι, ἀλλὰ πάντως δὲν εἶναι τέλειο παιχνίδι». Παναπεῖ: σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὑπάρχει πρόσμιξη καὶ μένα τώρα μὲ ἐνδιαφέρει ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἀνόθευτο. — Ἄλλὰ θέλω νὰ πῶ: στὸν τρόπο τῆς ἔκφρασής μας παρεξηγοῦμε τὸ ρόλο ποὺ παίζει τὸ ἰδανικό. Δηλαδή: καὶ μεῖς θὰ τὸ λέγαμε ἓνα παιχνίδι, μόνο ποὺ εἴμαστε θαμπωμένοι ἀπὸ τὸ ἰδανικό καὶ γι' αὐτὸ δὲν κατορθώνουμε νὰ δοῦμε καθαρὰ τὴν πραγματικὴ ἐφαρμογὴ τῆς λέξης «παιχνίδι».

101. Στὴ λογικὴ — θέλουμε νὰ ποῦμε — δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀοριστία. Μᾶς ἀπορροφᾷ τώρα ἡ ἰδέα: τὸ ἰδανικό 'πρέπει' νὰ βρίσκεται στὴν πραγματικότητα. Ἐνῶ δὲν βλέπουμε ἀκόμα πῶς βρίσκεται ἐκεῖ μέσα, οὔτε καταλαβαίνουμε τὴν οὐσία αὐτοῦ τοῦ «πρέπει». Πιστεύουμε: πρέπει νὰ εἶναι χωμένο μέσα στὴν πραγματικότητα· ἀφοῦ νομίζουμε πῶς τὸ βλέπουμε κιόλας μέσα της.

102. Οἱ αὐστηροὶ καὶ ξεκάθαροὶ κανόνες τῆς λογικῆς δομῆς τῆς πρότασης μᾶς φαίνονται σὰν κάτι στὸ φόντο, — κατιτὶ ποὺ κρύβεται στὴν κατανόηση ὡς μέσο. Ἦδη τοὺς βλέπω (κι ἄς εἶναι μέσα ἀπὸ ἓνα μέσο) ἀφοῦ καταλαβαίνω τὸ προτασιακὸ σημεῖο, μ' αὐτὸ ἐννοῶ κατιτί.

103. Τὸ ἰδανικό, τὸ σκεφτόμαστε νὰ στέκει στέρεο καὶ ἀμετακίνητο. Δὲν μπορεῖς νὰ βγεῖς ἔξω ἀπὸ αὐτό. Πρέπει πάντα νὰ γυρνᾷς πίσω. Δὲν ὑπάρχει κανένα ἔξω: ἔξω δὲν μπορεῖς ν' ἀναπνεύσεις. — Ἀπὸ ποῦ προέρχεται αὐτό; Ἡ ἰδέα μοιάζει σὰν τὰ γυαλιὰ πάνω στὴ μύτη μας, καὶ ὅ,τι κοιτάξουμε τὸ βλέπουμε μέσα ἀπ' αὐτά. Δὲν μᾶς ἔρχεται ποτὲ στὸ νοῦ νὰ τὰ βγάλουμε.

104. Στὸ πράγμα ἀποδίνουμε ὡς κατηγορημα αὐτὸ ποὺ βρίσκεται μέσα στὸν τρόπο παράστασής του. Τὴ δυνατότητα τῆς σύγκρισης, δυνατότητα ποὺ μᾶς προξενεῖ ἐντύπωση, τὴν παίρνουμε γιὰ σύλληψη μιᾶς πέρα γιὰ πέρα γενικῆς κατάστασης πραγμάτων.

105. Ὅταν πιστεύουμε πῶς ἐκείνη ἡ τάξη, τὸ ἰδανικό, πρέπει νὰ τὸ βροῦμε στὴν πραγματικὴ μας γλώσσα, νιώθουμε νὰ μὴ μᾶς ἱκανοποιοῦν αὐτὰ ποῦ, στὴν καθημερινή μας ζωὴ, τὰ ὀνομάζουμε «πρόταση», «λέξη», «σημεῖο».

Ἡ πρόταση καὶ ἡ λέξη, ποὺ μ' αὐτὲς ἀσχολεῖται ἡ λογικὴ, πρέπει νὰ εἶναι κατιτὶ καθαρὸ καὶ ἀδρὰ ξεχωρισμένο. Καὶ σπάζουμε τὸ κεφάλι μας πάνω στὴν οὐσία τοῦ καθαυτοῦ σημείου. — Εἶναι τάχα ἡ παράσταση τοῦ σημείου, ἢ ἡ παράσταση τούτη τὴ στιγμὴ;

106. Ἐδῶ εἶναι σὰ νὰ λέγαμε, δύσκολο νὰ κρατήσουμε τὸ κεφάλι ψηλά, — νὰ δοῦμε πῶς πρέπει νὰ μείνουμε γερὰ δεμένοι μὲ τὰ πράγματα τῆς καθημε-

ρινῆς σκέψης καὶ νὰ μὴ χάσουμε τὸ δρόμο νομίζοντας πὼς πρέπει νὰ περιγράψουμε τὶς ἔσχατες λεπτότητες, λεπτότητες ὅμως ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὶς περιγράψουμε μὲ τὰ μέσα ποὺ δαθέτουμε. Εἶναι σὰ νὰ ἐπρεπε νὰ ἐπισκευάσουμε μὲ τὰ δάχτυλά μας ἕναν ξεσκισμένο ἴστό ἀράχνης.

107. Ὅσο πιὸ αὐστηρὰ ἐξετάζουμε τὴν πραγματικὴ μας γλώσσα, τόσο πιὸ ἔντονη γίνεται ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα σ' αὐτὴ καὶ στὸ αἴτημά μας. (Ἡ κρυστάλλινη διαύγεια τῆς λογικῆς δὲ μοῦ δόθηκε βέβαια σὰν ἀποτέλεσμα· ἦταν ἕνα αἴτημα.) Ἡ σύγκρουση γίνεται ἀνυπόφορη· τὸ αἴτημα κινδυνεύει τώρα νὰ γίνῃ κάτι ἄδειο. — Τώρα εἴμαστε πάνω σὲ γλιστερὸ πάγο ὅπου λείπει ἡ τριβή· ἔτσι, κατὰ μιὰ ἔννοια, οἱ συνθήκες εἶναι ἰδανικὲς, ἀλλὰ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν μποροῦμε νὰ περπατήσουμε. Θέλουμε νὰ περπατήσουμε: ἄρα χρειαζόμαστε τὴν τριβή. Πίσω λοιπὸν στὸ τραχὺ ἔδαφος!

108. Ἀναγνωρίζουμε πὼς ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζουμε «πρόταση», «γλώσσα» δὲν εἶναι ἐκείνη ἡ τυπικὴ ἐνότητα ποὺ φανταζόμουν, ἀλλὰ μιὰ οἰκογένεια ἀπὸ κατασκευὲς πού, λίγο πολὺ, συγγενεύουν. — Τώρα ὅμως τί γίνεται ἡ λογική; Ἐδῶ ἡ αὐστηρότητά της μοιάζει νὰ ὑποχωρεῖ. — Ἀλλὰ μήπως ἔτσι ἡ λογικὴ δὲν χάνεται ὁλότελα; Γιατί πῶς μπορεῖ ἡ λογικὴ νὰ χάσει τὴν αὐστηρότητά της; Ὁχι βέβαια μὲ τὸ νὰ παζαρέψει κανεὶς κάτι ἀπὸ τὴν αὐστηρότητά της. — Ἡ προκατάληψη τῆς κρυστάλλινης διαύγειας μπορεῖ νὰ παραμεριστεῖ μονάχα ἂν στρέψουμε ὅλη τὴν ἐξέτασή μας. (Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ: ὁ ἄξονας τῆς ἐξέτασής μας πρέπει νὰ στραφεῖ, ἀλλὰ γύρω ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς πραγματικῆς μας ἀνάγκης.)

Ἡ φιλοσοφία τῆς λογικῆς μιλάει γιὰ προτάσεις καὶ λέξεις μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἔννοια ὅπως κάνουμε στὴν καθημερινή μας ζωὴ, ὅταν, λ.χ., λέμε: «Ἐδῶ εἶναι γραμμένη μιὰ κινέζικη πρόταση», ἢ «ὄχι, αὐτὰ μοιάζουν σὰ σημεῖα γραφῆς, ἀλλὰ εἶναι μόνο διακοσμητικὰ» κτλ.

Μιλᾶμε γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς γλώσσας στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο· ὄχι γιὰ ἕνα ἀνύπαρχτο κατασκεῦασμα ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο καὶ τὸν χρόνο. [Παρατήρηση στὸ περιθώριο: Μόνο ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐνδιαφερθεῖ κανεὶς μὲ πολλοὺς τρόπους γιὰ ἕνα φαινόμενο.] Ἀλλὰ μιλᾶμε γιὰ τὴ γλώσσα ὅπως μιλᾶμε γιὰ τὰ πιόνια τοῦ σκακιοῦ ὅταν ἀναφέρουμε τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ, καὶ ὄχι ὅταν περιγράφουμε τὶς φυσικὲς τους ιδιότητες.

Τὸ ρῶτημα: «Τί εἶναι, στὴν πραγματικότητα, μιὰ λέξη;» εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ ρῶτημα: «Τί εἶναι ἕνα πιόνι;»

Faraday, *The Chemical History of a Candle*: «Water is one individual thing — it never changes» [τὸ νερὸ εἶναι ἕνα ἐπιμέρους πράγμα — δὲν ἀλλάζει ποτέ.]

109. Ήταν σωστό πώς οί παρατηρήσεις μας δέν μποροῦσαν νά εἶναι ἐπισημονικές παρατηρήσεις. Δέν ἦταν δυνατὸ νά μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἐμπειρία ἔως ἀντίθετα μὲ τὴν προκατάληψή μας, εἶναι δυνατὸ νά σκεφτοῦμε τὸ καὶ τὸ — ὅ,τι καὶ νά σημαίνει αὐτό. (Ἡ αἰθέρια ἀντίληψη τῆς σκέψης.) Καὶ δέν ἐπιτρέπεται νά ἐκθέσουμε κανενὸς εἶδους θεωρία. Στὶς παρατηρήσεις μας, τίποτε δέν ἐπιτρέπεται νά εἶναι ὑποθετικό. Ὅλες οἱ ἐξηγήσεις πρέπει νά παραμεριστοῦν, καὶ στὴ θέση τους νά μπεῖ μονάχα ἡ περιγραφή. Καὶ αὐτὴ ἡ περιγραφή δέχεται τὸ φῶς της, δηλαδὴ τὸν σκοπὸ της, ἀπὸ τὰ φιλοσοφικά προβλήματα. Αὐτὰ φυσικά, δέν εἶναι ἐμπειρικά προβλήματα· ἀλλὰ λύνονται ὅταν ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ἡ γλῶσσα μας, καὶ αὐτὸ ἔτσι πού νά τὸν ἀναγνωρίζουμε: ἐνάντια στὴν παρόρμηση νά τὸν παρανοοῦμε. Τὰ προβλήματα λύνονται, ὅχι προσκομίζοντας νέες ἐμπειρίες, ἀλλὰ συναρμολογώντας αὐτὸ πού μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ καιρό. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἕνας ἀγῶνας ἐνάντια στὴ γοητεία πού ἀσκεῖ τὸ γλωσσικὸ μέσο πάνω στὸ νοῦ μας.

110. «Ἡ γλῶσσα (ἢ ἡ σκέψη) εἶναι κάτι μοναδικό» — αὐτὴ ἡ πεποίθηση ἀποκαλύπτεται πώς εἶναι μιὰ δεισιδαιμονία (ὄχι ἕνα λάθος!)· αὐτὴ τὴ δεισιδαιμονία τὴν προκαλοῦν πλάνες στὴ γραμματικὴ.

Καὶ πρὸς αὐτὲς τὶς πλάνες, τὰ προβλήματα, στρέφεται τώρα ἡ εὐαισθησία.

111. Τὰ προβλήματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν παρερμηνεία τῶν γλωσσικῶν μας μορφῶν, ἔχουν τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς βαθύτητας. Εἶναι βαθιὲς ἀνησυχίες· εἶναι τόσο βαθιὰ ριζωμένες μέσα μας ὅσο καὶ οἱ μορφές τῆς γλώσσας μας, καὶ ἡ σημασία τους εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο καὶ ἡ σπουδαιότητα τῆς γλώσσας μας. — Ἄς ἀναρωτηθοῦμε: Γιατί μᾶς φαίνεται βαθὺ ἕνα γραμματικὸ εὐτράπελο; (Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ φιλοσοφικὸ βάθος.)

112. Μιὰ παρομοίωση πού τὴν ἀφομοίωσαν οἱ μορφές τῆς γλώσσας μας, προκαλεῖ μιὰ ψεύτικη ἐμφάνιση· καὶ αὐτὸ μᾶς ἀνησυχεῖ: «Μὰ δέν εἶναι ἔτσι!» — λέμε. «Καὶ ὅμως, ἔτσι πρέπει νά εἶναι!»

113. Λέω καὶ ξαναλέω στὸν ἑαυτό μου: «Καὶ ὅμως ἔτσι εἶναι ———». Νιώθω πώς θὰ ἔπρεπε νά συλλάβω τὴν οὐσία τοῦ πράγματος, φτάνει μονάχα νά μποροῦσα νά καρφώσω τὸ βλέμμα μου, μὲ ἀπόλυτη ὀξύτητα, σ' αὐτὸ τὸ γεγονός· νά τὸ φέρω στὸ ἐστιακὸ σημεῖο.

114. Λογικο-Φιλοσοφ. Πραγματεία, 4.5: «Ἡ γενικὴ μορφή τῆς πρότασης εἶναι: ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα.» — Αὐτὸ εἶναι τὸ εἶδος πρότασης πού ἐπαναλαμβάνει κανεὶς στὸν ἑαυτό του ἀναρίθμητες φορές. Νομίζει κανεὶς πώς ἀκολουθεῖ τὴ φύση ἐνῶ ἀπλὰ καὶ μόνο διατρέχει τὸ πλαίσιο τῆς μορφῆς μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία τὴν κοιτᾶμε.

115. Μιά εικόνα μᾶς κρατοῦσε αἰχμάλωτους. Καί δὲ μπορούσαμε νὰ βγοῦμε ἔξω ἀπὸ αὐτήν, γιατί βρισκόταν μέσα στὴ γλώσσα μας καὶ ἡ γλώσσα ἔμοιαζε νὰ μᾶς τὴν ἐπαναλαμβάνει ἀδυσώπητα.

116. Ὄταν οἱ φιλόσοφοι χρησιμοποιοῦν μιὰ λέξη — «γνώση», «εἶναι», «ἀντικείμενο», «ἐγώ», «πρόταση», «ὄνομα» — καὶ προσπαθοῦν νὰ πιάσουν τὴν οὐσία τοῦ πράγματος, πρέπει κανεὶς πάντα ν' ἀναρωτιέται: Γίνεται ποτὲ στ' ἀλήθεια τέτοια χρῆση τῆς λέξης στὴ γλώσσα στὴν ὁποία ἀνήκει; —

Ἐμεῖς ὀδηγοῦμε τὶς λέξεις πίσω, ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ πάλι στὴν καθημερινή τους χρῆση.

117. Κάποιος μοῦ λέει: «Αὐτὴ τὴν ἔκφραση τὴν καταλαβαίνεις, ἔτσι δὲν εἶναι; Ἐ, λοιπόν, — καὶ ἐγὼ τὴ χρησιμοποιῶ μὲ τὴ σημασία πού σὺ γνωρίζεις.» — Σὰ νὰ ἦταν ἡ σημασία μιὰ ἀτμόσφαιρα πού συνοδεύει τὴ λέξη καὶ πού ἡ λέξη τὴν κουβαλάει μαζί της σὲ κάθε εἶδος χρῆσης.

Ἄν, λ.χ., κάποιος ἔλεγε πὼς ἡ πρόταση «Αὐτὸ εἶναι ἐδῶ» (καὶ, λέγοντάς την, ἔδειχνε ἓνα ἀντικείμενο μπροστὰ του) ἔχει νόημα γι' αὐτόν, τότε θάπρεπε νὰ ἀναρωτηθεῖ γιὰ ποιὲς ἰδιαιτέρως περιστάσεις χρησιμοποιεῖ κανεὶς, στὴν πραγματικότητα, αὐτὴν τὴν πρόταση. Σ' αὐτὲς ἔχει νόημα.

118. Ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖ τὴ σπουδαιότητά της ἡ ἔρευνά μας, τὴ στιγμή πού μοιάζει μονάχα νὰ καταστρέφει καθετὶ ἐνδιαφέρο, παναπεῖ μεγάλο καὶ σπουδαῖο; (Σὰ νὰ λέγαμε πὼς καταστρέφει ὅλα τὰ χτίρια κι ἀφήνει πίσω της ἐρείπια καὶ ἀπορρίμματα.) Ἀλλὰ κεῖνα πού καταστρέφουμε εἶναι μονάχα χάρτινα σπίτια, καὶ καταστρέφοντάς τα, ἐλευθερώνουμε τὸ ἔδαφος τῆς γλώσσας πάνω στὴν ὁποία ὀρθώνονταν.

119. Ἀποτέλεσμα τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὸ ξεσκεπάσμα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης καθαρῆς ἀ-νοησίας, καὶ τὰ καρούμεπαλα πού ἀπόχτησε ὁ νοῦς πέφτοντας πάνω στὰ ὄρια τῆς γλώσσας. Αὐτά, τὰ καρούμεπαλα, μᾶς φανερώνουν τὴν ἀξία πού ἔχει ἐκεῖνο τὸ ξεσκεπάσμα.

120. Ὄταν μιλοῦν γιὰ τὴ γλώσσα (λέξη, πρόταση κτλ.) πρέπει νὰ μιλήσω στὴν κοινὴ γλώσσα. Εἶναι τάχα αὐτὴ ἡ γλώσσα πολὺ χοντροκομμένη καὶ ὑλικὴ γιὰ κεῖνο πού θέλουμε νὰ ποῦμε; Καὶ τότε πὼς πρέπει νὰ κατασκευαστεῖ μιὰ ἄλλη; — Καὶ τί παράξενο πράγμα νὰ μπορούμε νὰ κάνουμε τὸ παραμικρὸ μὲ τὴ γλώσσα πού ἔχουμε!

Τὸ ὅτι ἐγὼ, ὅταν δίνω ἐξηγήσεις σχετικὲς μὲ τὴ γλώσσα εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ χρησιμοποιῶ τὴ γλώσσα στὸ σύνολό της (καὶ ὄχι κάποιο εἶδος προκαταρκτικῆς, προσωρινῆς γλώσσας) αὐτὸ δείχνει πὼς γιὰ τὴ γλώσσα μπορῶ νὰ πῶ μονάχα ἐξωτερικὰ πράγματα.

Ναί, ἀλλὰ τότε πῶς μποροῦν νὰ μᾶς ἱκανοποιήσουν αὐτὲς οἱ ἐξηγήσεις; — Ἄλλὰ οἱ ἐρωτήσεις σου ἦταν κιόλας διατυπωμένες σ' αὐτὴ τὴ γλώσσα· ἔπρεπε νὰ ἐκφραστοῦν σ' αὐτὴ τὴ γλώσσα, ἂν εἶχες κάτι νὰ ρωτήσεις!

Οἱ ἐνδοιασμοὶ σου εἶναι παρανοήσεις.

Οἱ ἐρωτήσεις σου ἀναφέρονται σὲ λέξεις· γι' αὐτὸ πρέπει καὶ γὼ νὰ μιλήσω γιὰ λέξεις.

Λέει κάποιος: Δὲν πρόκειται γιὰ τὴ λέξη ἀλλὰ γιὰ τὴ σημασία της· καὶ λέγοντάς το αὐτό, σκέφτεται τὴ σημασία σὰν πράγμα ὁμοειδὲς μὲ τὴ λέξη, ἀλλὰ καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ λέξη. Ἐδῶ ἡ λέξη, ἐκεῖ ἡ σημασία. Τὰ λεφτὰ καὶ ἡ ἀγελάδα ποὺ μπορεῖ νὰ ἀγοράσει κανεὶς μ' αὐτά. (Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά: τὰ λεφτὰ καὶ ἡ χρησιμότητά τους).

121. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ σκεφτεῖ: ἂν ἡ φιλοσοφία μιλάει γιὰ τὴ χρῆση τῆς λέξης «φιλοσοφία» τότε θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ φιλοσοφία δεύτερου βαθμοῦ. Ἄλλὰ δὲν εἶναι ἔτσι: ἡ περίπτωση μᾶλλον ἀντιστοιχεῖ σὲ κείνη τῆς ὀρθογραφίας, ποὺ πρέπει νὰ ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ τὴ λέξη «ὀρθογραφία», χωρὶς ὅμως νὰ γίνεται τότε λέξη δεύτερου βαθμοῦ.

122. Μιὰ ἀπὸ τίς κύριες πηγὲς τῆς ἀκατανοησίας μας εἶναι πῶς δὲν ἔχουμε ἐποπτεία τῆς χρήσης τῶν λέξεων. — Στὴ γραμματικὴ μας λείπει ἡ εὐκρίνεια. — Ἡ ξεκάθαρη παράσταση ἐξασφαλίζει τὴν κατανόηση ποὺ συνίσταται ἀκριβῶς στὸ ὅτι 'βλέπουμε τίς συσχετίσεις'. Γι' αὐτὸ ἔχει σπουδαιότητα τὸ νὰ βρίσκουμε καὶ νὰ ἐπινοοῦμε ἐνδιάμεσα μέλη.

Ἡ ἐννοια τῆς ξεκάθαρης παράστασης ἔχει γιὰ μᾶς θεμελιακὴ σημασία. Ὑποδηλώνει τὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία παρασταίνουμε τὰ πράγματα, τὸν τρόπο μας νὰ τὰ βλέπουμε. (Εἶναι αὐτὸ μιὰ κοσμοθεωρία;)

123. Ἐνα φιλοσοφικὸ πρόβλημα ἔχει τὴ μορφή: «Δὲ βγάζω ἄκρη».

124. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἐπιτρέπεται μὲ κανένα τρόπο ν' ἀγγίξει τὴν πραγματικὴ χρῆση τῆς γλώσσας· τελικά, τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει, εἶναι νὰ τὴν περιγράψει.

Γιατί δὲν μπορεῖ οὔτε καὶ νὰ τὴ θεμελιώσει.

Ὅλα τ' ἀφήνει ὅπως εἶναι.

Ἀφήνει καὶ τὰ μαθηματικὰ ὅπως εἶναι, καὶ καμιὰ μαθηματικὴ ἀνακάλυψη δὲν μπορεῖ νὰ τὴν προωθήσει. Γιὰ μᾶς ἓνα «καίριο πρόβλημα στὴ μαθη-

ματική λογική» είναι ένα πρόβλημα τῶν μαθηματικῶν, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο.

125. Δὲν εἶναι ὑπόθεση τῆς φιλοσοφίας νὰ λύνει τὴν ἀντίφαση χάρις σὲ μιὰ μαθηματικὴ ἢ λογικο-μαθηματικὴ ἀνακάλυψη· ἀλλὰ πρέπει αὐτὴ νὰ διευκολύνει τὴν ἐποπτεία τῆς κατάστασης στὰ μαθηματικὰ ποὺ μᾶς ἀνησυχεῖ, τῆς κατάστασης πρὶν ἀπὸ τὴ λύση τῆς ἀντίφασης. (Καὶ μ' αὐτὸ δὲν παρακάμπτει κανεὶς τὴ δυσκολία.)

Ἐδῶ τὸ θεμελιακὸ γεγονὸς εἶναι πὼς ἐμεῖς καθορίζομε κανόνες, μιὰ τεχνικὴ γιὰ ἓνα παιχνίδι, καὶ μετὰ, ὅταν ἀκολουθήσουμε τοὺς κανόνες, τὰ πράγματα δὲν πηγαίνουν ὅπως τὸ εἶχαμε ὑποθέσει. Λοιπὸν, σὰ νὰ λέγαμε, μπερδεύομαστε στοὺς ἴδιους τοὺς κανόνες μας.

Αὐτὸ τὸ μπερδεμα στοὺς κανόνες μας εἶναι ἐκεῖνο ποὺ θέλουμε νὰ καταλάβουμε, δηλαδὴ νὰ τὸ δοῦμε καθαρά.

Αὐτὸ φωτίζει τὴν ἐννοια ποὺ ἔχουμε τοῦ ἐννοῶ. Γιατὶ σὲ κείνες τὶς περιπτώσεις τὰ πράγματα πηγαίνουν διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι τὰ εἶχαμε ἐννοήσει, προβλέψει. Ὅταν, λ.χ., παρουσιαστῆ μιὰ ἀντίφαση, τότε λέμε: «Δὲν τὸ ἐννοοῦσα ἔτσι».

Ἡ θέση τῆς ἀντίφασης ἢ ὁ ρόλος της στὴν πολιτεία: αὐτὸ εἶναι τὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα.

126. Ἡ φιλοσοφία ἀπλὰ καὶ μόνο τοποθετεῖ ὅλα μπροστὰ μας καὶ δὲν ἐξηγεῖ τίποτε, οὔτε συνάγει τίποτε. — Ἀφοῦ ὅλα προσφέρονται στὴ θεὰ δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ νὰ χρειάζεται ἐξήγηση. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ εἶναι κρυμμένο δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει.

«Φιλοσοφία» θὰ μπορούσε κανεὶς καὶ νὰ ὀνομάσει ἀκόμη ἐκεῖνο ποὺ εἶναι δυνατὸ πρὶν ἀπὸ κάθε καινούργια ἀνακάλυψη ἢ ἐφεύρεση.

127. Ἡ δουλειὰ τοῦ φιλόσοφου εἶναι νὰ συλλέγει ὑπομνήσεις γιὰ ἓναν ὀρισμένο σκοπὸ.

128. Ἄν ἤθελε κανεὶς, στὴ φιλοσοφία, νὰ ὑποστηρίξει θέσεις δὲ θὰ ἦταν ποτὲ δυνατὸ αὐτὲς νὰ συζητηθοῦν, γιατί ὅλοι θὰ ἦταν σύμφωνοι μ' αὐτὲς.

129. Οἱ ἀπόψεις τῶν πραγμάτων ποὺ γιὰ μᾶς εἶναι οἱ πιὸ σπουδαῖες, κρύβονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν καθημερινότητά τους. (Αὐτὸ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ προσέξει, — γιατί τὸ ἔχει συνέχεια μπροστὰ του.) Τὰ πραγματικὰ θεμέλια τῆς ἐρευνᾶς του δὲν τὰ προσέχει κανεὶς, ἐκτὸς ἂν κάποτε, αὐτὸ τοῦ ἔκανε ἐντύπωση. — Ποὺ σημαίνει: δὲν μᾶς κάνει ἐντύπωση

ἐκεῖνο, πὸ μιά καὶ τὸ δεῖ κανεῖς, εἶναι τὸ πιὸ ἐκπληκτικὸ καὶ τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ.

130. Τὰ σαφῆ καὶ ἀπλὰ γλωσσικά μας παιχνίδια δὲν εἶναι προκαταρκτικὲς μελέτες γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ρύθμιση τῆς γλώσσας, — σὰ νὰ λέγαμε πρῶτες προσεγγίσεις, ὅπου δὲ λαβαίνουμε ὑπ' ὄψη μας τὴν τριβὴ καὶ τὴν ἀντίσταση τοῦ ἀέρα. Τὰ γλωσσικὰ παιχνίδια εἶναι μᾶλλον ἀντικείμενα σύγκρισης ἢ ὁποῖα πρέπει νὰ φωτίσει τὶς καταστάσεις τῆς γλώσσας μας χάρις στὴν ὁμοιότητα καὶ στὴν ἀνομοιότητα.

131. Γιατὶ μόνο ἔτσι μποροῦμε ν' ἀποφύγουμε νὰ εἶναι οἱ ἰσχυρισμοὶ μας ἀδικαιολόγητοι ἢ κενοί: παίρνοντας τὸ ὑπόδειγμα γιὰ αὐτὸ πὸ εἶναι: ὡς ἀντικείμενο σύγκρισης — σὰ νὰ λέγαμε, ὡς μετρικὸ κανόνα — καὶ ὄχι σὰν προκατάληψη στὴν ὁποῖα πρέπει ν' ἀντιστοιχεῖ ἡ πραγματικότητα. (Ὁ δογματισμὸς, ὅπου πέφτουμε τόσο εὐκόλα ὅταν φιλοσοφοῦμε.)

132. Θέλουμε νὰ βάλουμε μιὰ τάξη στὴ γνώση μας γιὰ τὴ χρήση τῆς γλώσσας: μιὰ τάξη γιὰ ἓναν ὀρισμένον σκοπὸν· μιὰ, ἀνάμεσα στὶς πολλὰ δυνατὰ τάξεις· ὄχι τὴν τάξη. Γιὰ τὸ σκοπὸν αὐτὸ, θὰ τονίζουμε συνέχεια ἐκεῖνες τὶς διαφορὰς πὸ οἱ κοινὲς γλωσσικὲς μας μορφὲς εὐκόλα μᾶς κάνουν νὰ τὶς παραβλέπουμε. Ἀπὸ αὐτὸ μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση πὸς θεωροῦμε καθῆκον μας νὰ μεταρρυθμίσουμε τὴ γλώσσα.

Μιὰ τέτοια μεταρρύθμιση εἶναι βέβαια δυνατὴ γιὰ καθορισμένους πρακτικοὺς σκοποὺς, σκοποὺς ὅπως ἡ βελτίωση τῆς ὀρολογίας μας ἔτσι ὥστε, στὴν πρακτικὴ χρήση, νὰ ἀποφεύγονται παρανοήσεις. Ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὲς οἱ περιπτώσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἔχουμε νὰ κάνουμε. Τὰ μπερδέματα πὸ μᾶς ἀπασχολοῦν, προκύπτουν, σὰ νὰ λέγαμε, ὅταν ἡ γλώσσα γυρίζει σὰν ἐλεύθερος τροχὸς, ὄχι ὅταν κάνει δουλειά.

133. Δὲν θέλουμε νὰ βελτιώσουμε τὸ σύστημα κανόνων γιὰ τὴ χρήση τῶν λέξεων μας ἢ νὰ τὸ συμπληρώσουμε κατὰ ἀνήκουστο τρόπο.

Γιατὶ ἡ σαφήνεια πὸ ἐπιδιώκουμε εἶναι, χωρὶς ἄλλο, μιὰ τέλεια σαφήνεια. Ἀλλὰ αὐτὸ σημαίνει μόνο πὸς τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα πρέπει νὰ ἐξαφανιστοῦν ἐντελῶς.

Ἡ πραγματικὴ ἀνακάλυψη εἶναι ἐκείνη πὸ μὲ κάνει ἱκανὸ νὰ σταματῶ νὰ φιλοσοφῶ ὅταν θέλω. — Ἐκείνη πὸ ἀναπαύει τὴ φιλοσοφία ἔτσι πὸ νὰ μὴ τὴ βασανίζουν πιά ρωτήματα πὸ ἀμφισβητοῦν τὴν ἴδια τὴν φιλοσοφία. — Ἀλλ' ἀντίθετα, τώρα δείχνει κανεῖς μιὰ μέθοδο χάρις σὲ παραδείγματα, καὶ τὴ σειρά αὐτὴ τῶν παραδειγμάτων μπορεῖ κανεῖς νὰ τὴν διακόψει. — Λύνουμε προβλήματα (παραμερίζουμε δυσκολίες), ὄχι ἓνα πρόβλημα.

Δὲν ὑπάρχει μιὰ φιλοσοφικὴ μέθοδος· ὥστόσο ὅμως ὑπάρχουν μέθοδοι, σὰ νὰ λέγαμε, διαφορετικὲς θεραπείες.

134. Ἄς ἐξετάσουμε τὴν πρόταση: «Ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα» — πῶς γίνεται νὰ πῶ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ γενικὴ μορφή τῆς πρότασης; — Εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἢ ἴδια μιὰ πρόταση, μιὰ ἑλληνικὴ πρόταση γιατί ἔχει ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο. Ἀλλὰ πῶς ἐφαρμόζεται αὐτὴ ἡ πρόταση — θέλω νὰ πῶ στὴν κοινὴ μας γλῶσσα; Γιατί μόνο ἀπὸ κεῖ τὴν πήρα.

Λέμε, λ.χ.: «Μοῦ ἐξήγησε τὴ θέση του, εἶπε πῶς ἔτσι εἶχαν τὰ πράγματα καὶ γι' αὐτὸ χρειαζόταν μιὰ προκαταβολή». Ὡς ἐδῶ λοιπὸν μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πῶς ἐκείνη ἡ πρόταση ὑποκαθιστᾶ μιὰ κάποια ἀπόφανση. Χρησιμοποιεῖται σὰν προτασιακὸ σχῆμα· ἀλλὰ αὐτὸ συμβαίνει μονάχα ἐπειδὴ ἔχει τὴ δομὴ τῆς ἑλληνικῆς πρότασης. Στὴ θέση της, ἀναμφίβολα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ: «συμβαίνει τὸ καὶ τὸ» εἴτε «ἔτσι καὶ ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα», κτλ. Ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴ συμβολικὴ λογικὴ, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ χρησιμοποιήσει ἀκόμη κι ἓνα ἀπλὸ γράμμα τοῦ ἀλφάβητου, μιὰ μεταβλητὴ. Ἀσφαλῶς ὅμως κανεὶς δὲν θὰ ὀνομάσει τὸ γράμμα «p» γενικὴ μορφή τῆς πρότασης. Ὅπως εἶπαμε: «τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι» κατεῖχε αὐτὴ τὴ θέση μόνο καὶ μόνο γιατί ἡ ἴδια εἶναι αὐτό, ποὺ ὀνομάζουμε μιὰ πρόταση τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας. Ἀλλὰ μολονότι εἶναι μιὰ πρόταση, χρησιμοποιεῖται μονάχα ὡς προτασιακὴ μεταβλητὴ. Νὰ ποῦμε πῶς αὐτὴ ἡ πρόταση συμφωνεῖ (ἢ δὲ συμφωνεῖ) μὲ τὴν πραγματικότητα, θὰ ἦταν μιὰ φανερὴ ἀ-νοησία· αὐτὴ λοιπὸν φανερώνει πῶς ἓνα ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τῆς ἔννοιας τῆς πρότασης, ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόμαστε, εἶναι τὸ νὰ ἤχεῖ σὰν πρόταση.

135. Μὰ τότε, δὲν ἔχουμε μιὰ ἔννοια γιὰ τὸ τί εἶναι μιὰ πρόταση, γιὰ κεῖνο ποὺ ἐννοοῦμε μὲ τὴ λέξη «πρόταση»; — Βέβαια· τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὅπως ἔχουμε μιὰ ἔννοια γιὰ αὐτὸ ποὺ καταλαβαίνουμε μὲ τὴ λέξη «παιχνίδι». Ἄν μᾶς ρωτήσουν τί εἶναι μιὰ πρόταση — καὶ πρέπει ν' ἀπαντήσουμε σὲ ἄλλον ἢ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας — θὰ δώσουμε παραδείγματα· καὶ, ἀνάμεσα σὲ αὐτά, θὰ βρῖσκεται καὶ ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀνομάσει ἐπαγωγικὴ σειρὰ ἀπὸ προτάσεις. Μ' αὐτὸν λοιπὸν τὸν τρόπο ἔχουμε μιὰ ἔννοια γιὰ τὸ τί εἶναι πρόταση. (Παράβαλε τὴν ἔννοια τῆς πρότασης μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ.)

136. Στὸ βάθος, νὰ ἰσχυρίζομαστε πῶς ἡ ἔκφραση «ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα», εἶναι ἡ γενικὴ μορφή τῆς πρότασης, εἶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ ὀρίζουμε: πρόταση εἶναι καθετὶ ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθὲς ἢ ψευδές. Γιατί, ἀντὶς «ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα» θὰ μπορούσα καὶ νὰ εἶχα πεῖ: «Αὐτὸ καὶ αὐτὸ εἶναι ἀληθές». (Ἡ ἀκόμη: «Τὸ τάδε εἶναι ψευδές»). Τώρα ὅμως ἔχουμε:

ἢ 'p' εἶναι ἀληθὲς = p
ἢ 'p' εἶναι ψευδές = ὄχι- p

Και νὰ λέμε πὼς πρόταση εἶναι καθετὶ ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθὲς ἢ ψευδὲς, εἶναι σὰ νὰ λέμε: πρόταση ὀνομάζουμε κατιτί, ὅταν *στή γλώσσα μας* τοῦ ἐφαρμόζουμε τὸν λογισμό τῶν συναρτήσεων ἀλήθειας.

Τώρα ὁ ὀρισμὸς — πρόταση εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθὲς ἢ ψευδὲς — μοιάζει νὰ καθορίζει τι εἶναι μιὰ πρόταση μὲ τὸ νὰ λέει: αὐτὸ ποὺ ταιριάζει στὴν ἔννοια 'ἀληθὲς', αὐτὸ εἶναι μιὰ πρόταση. Εἶναι λοιπόν, σὰ νὰ εἶχαμε μιὰ ἔννοια τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ψευδοῦς ποὺ μὲ τὴ βοήθειά της μποροῦμε νὰ καθορίσουμε τι εἶναι μιὰ πρόταση καὶ τι δὲν εἶναι. "Ὅ,τι ἐμπλέκεται στὴν ἔννοια τῆς ἀλήθειας (ὅπως σ' ἓναν ὀδοντωτὸ τροχό): αὐτὸ εἶναι μιὰ πρόταση.

Ἄλλὰ αὕτη εἶναι μιὰ κακὴ εἰκόνα. Εἶναι σὰ νὰ λεγε κάποιος: «Ὁ βασιλιάς εἶναι τὸ πιόνι, ποὺ σ' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει μὰτ». Ἄλλὰ αὐτὸ μπορεῖ βέβαια νὰ σημαίνει μόνον πὼς στὸ παιχνίδι τοῦ σκακιοῦ, ὅπως τὸ παίζουμε, κάνουμε μὰτ μονάχα στὸν βασιλιά. Ἔτσι καὶ ἡ πρόταση, πὼς μονάχα ἡ πρόταση μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθὴς, δὲν μπορεῖ νὰ λέει ἄλλο παρά μόνον πὼς ἀποδίνουμε τὰ κατηγορήματα «ἀληθὲς» καὶ «ψευδὲς» μόνον σ' αὐτὸ ποὺ λέμε πρόταση. Καὶ τι εἶναι πρόταση καθορίζεται, κατὰ μιὰ ἔννοια, ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ σχηματισμοῦ τῶν προτάσεων (λ.χ. τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας)· κατὰ μιὰν ἄλλη ἔννοια, ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ σημείου στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι. Καὶ μπορεῖ μάλιστα ἡ χρήση τῶν λέξεων «ἀληθὲς» καὶ «ψευδὲς» νὰ εἶναι συστατικὸ μέρος αὐτοῦ τοῦ παιχνιδιοῦ· καὶ τότε μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ χρήση εἶναι μέρος τῆς πρότασης, ἀλλὰ δὲν τῆς ταιριάζει. Ἀνάλογα μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς τὸ μὰτ ἀνήκει στὴν ἔννοια ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ βασιλιά στὸ σκάκι (σὰ νὰ ἦταν ἓνα συστατικὸ μέρος τῆς ἔννοιας). Νὰ λέμε πὼς τὸ μὰτ δὲν ταιριάζει στὴν ἔννοια τοῦ στρατιώτη στὸ σκάκι, θὰ σήμαινε πὼς σ' ἓνα παιχνίδι ὅπου κάνουν μὰτ στοὺς στρατιῶτες, ὅπου ἄς ποῦμε, χάνει ὁ παίχτης ποὺ ἔχασε τοὺς στρατιῶτες του, — πὼς ἓνα τέτοιο παιχνίδι, ἢ δὲ θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον, ἢ θὰ ἦταν κουτό, ἢ ὑπερβολικὰ πολὺπλοκο, ἢ κάτι παρόμοιο.

137. Τὶ νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ τὸ γεγονὸς πὼς μαθαίνουμε νὰ καθορίζουμε τὸ ὑποκείμενο μιᾶς πρότασης ἀπὸ τὴν ἐρώτηση: «Ποιὸς ἢ τί...;» — Ἐδῶ, ἀσφαλῶς ὑπάρχει ἓνα 'ταίριασμα' τοῦ ὑποκείμενου σ' αὐτὴν τὴν ἐρώτηση· εἶδεμὴ πὼς ἀλλιῶς θὰ βρῖσκαμε, χάρη στὴν ἐρώτηση, ποιὸ εἶναι τὸ ὑποκείμενο; Τὸ ἀνακαλύπτουμε μὲ τὸν τρόπο ποὺ βρῖσκουμε ποιὸ γράμμα τοῦ ἀλφάβητου ἔρχεται μετὰ τὸ 'Κ' ὅταν ποῦμε τὸ ἀλφάβητο ὡς τὸ 'Κ'. Τώρα μὲ ποιὰν ἔννοια τὸ 'Λ' ταιριάζει σὲ κείνη τὴ σειρά τῶν γραμμάτων; — Μ' αὕτη τὴν ἔννοια μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι τὸ «ἀληθὲς» καὶ τὸ «ψευδὲς» ταιριάζουν στὴν πρόταση· καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ διδάξει ἓνα παιδί πὼς νὰ ξεχωρίζει προτάσεις ἀπὸ ἄλλες ἐκφράσεις, λέγοντάς του: «Ἀναρωτήσου ἂν ἕστερα ἀπ' αὕτην, μπορεῖς νὰ πεῖς 'εἶναι ἀληθὴς'. Ὅταν αὐτὲς οἱ λέξεις

ταιριάζουν, τότε είναι μία πρόταση». (Με τὸν ἴδιο τρόπο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ εἶχε πεῖ: Ἐναρωτήσου ἂν πρὶν ἀπὸ αὐτὴν μπορεῖς νὰ βάλεις τίς λέξεις: «Ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα:».)

138. Τότε λοιπὸν δὲ γίνεται ἡ σημασία τῆς λέξης ποὺ καταλαβαίνω νὰ ταιριάζει στὸ νόημα τῆς πρότασης ποὺ καταλαβαίνω; Ἡ ἢ σημασία μιᾶς λέξης νὰ ταιριάζει στὴ σημασία μιᾶς ἄλλης; — Ἀσφαλῶς, ἂν ἡ σημασία τῆς λέξης εἶναι ἡ *χρήση* ποὺ κάνουμε, τότε δὲν ἔχει ἔννοια νὰ μιλάμε γιὰ τέτοιο ταίριασμα. Ἀλλὰ *καταλαβαίνουμε* τὴ σημασία μιᾶς λέξης μόλις τὴν ἀκούσουμε ἢ τὴν προφέρουμε· τὴν κατανοοῦμε στὴ στιγμή· καὶ αὐτὸ ποὺ κατανοοῦμε, εἶναι, βέβαια, κάτι ἄλλο ἀπ' τὴ χρήση, ἢ ὁποῖα ἐκτείνεται στὸ χρόνο.

Πρέπει νὰ *ξέρω* ἂν καταλαβαίνω μιὰ λέξη; Μήπως δὲ συμβαίνει καὶ νὰ φαντάζομαι πὼς καταλαβαίνω μιὰ λέξη (με τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως φαντάζομαι πὼς καταλαβαίνω ἓνα εἶδος ὑπολογισμοῦ) καὶ μετὰ ν' ἀντιλαμβάνομαι πὼς δὲν τὴν εἶχα καταλάβει; («Νόμιζα πὼς ξέρω τί σημαίνει σχετικὴ καὶ τί ἀπόλυτη κίνηση, ἀλλὰ βλέπω πὼς δὲν τὸ ξέρω».)